

MALİYYƏ VƏ BANK STATİSTİKASI

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	.....	3
FƏSİL 1	<i>Maliyyə və bank statistikasının predmeti, metodları və vəzifələri.....</i>	4
FƏSİL 2	<i>Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar statistikasını.....</i>	17
FƏSİL 3	<i>Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi statistikasını.....</i>	31
FƏSİL 4	<i>Sığorta bazarı statistikasını.....</i>	47
FƏSİL 5	<i>İqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi statistikasını.....</i>	61
FƏSİL 6	<i>Pul dövriyyəsi statistikasını.....</i>	76
FƏSİL 7	<i>Bankların hesablaşma əməliyyatları statistikasını.....</i>	92
FƏSİL 8	<i>Qiymətli kağızlar bazarı statistikasını.....</i>	100
FƏSİL 9	<i>Tədiyə balansını və Milli Hesablar Sisteminin (MHS) maliyyə hesablarını.....</i>	116

FƏSİL 1

Maliyyə və bank statistikasının predmeti, metodları və vəzifələri

Maliyyə və bank statistikasısı sosial-iqtisadi statistikanın mühüm sahələrindən biridir. İctimai elm kimi statistikanın, xüsusilə maliyyə və bank statistikasının inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Maliyyə və bank statistikasının topladığı informasiya müxtəlif maliyyə-bank əməliyyatlarının vəziyyətinə nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Statistik informasiyanın toplanması, ümumiləşdirilməsi və təhlili idarəetmənin taktika və strategiyasının işlənilib hazırlanması, habelə iqtisadiyyata rəhbərliyin həyata keçirilməsi prosesində birbaşa iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün zəruridir. Maliyyə və bank statistikasını yaxşı təşkil etmədən dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini təhlil etmək, bu və ya digər səviyyədə onların iqtisadi proseslərə təsirini qiymətləndirmək mümkün deyildir. İstənilən elmin, o cümlədən maliyyə və bank statistikasının predmetinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə onun sonrakı inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Sosial-iqtisadi statistikanın bir sahəsi kimi maliyyə və bank statistikasının predmeti daha geniş formada kütləvi hadisələrin kəmiyyət tərəfidir. Maliyyə və bank statistikasısı kütləvi hadisələrin kəmiyyət tərəflərini öyrənmək və təsvir etməklə yanaşı onların keyfiyyət baxımından iqtisadi təhlilini də həyata keçirir. Tədqiqatın istənilən mərhələsində mahiyyət etibarilə bu iki tərəf bir-biri ilə sıx əlaqədardır və ayrılmazdır.

Maliyyə və bank statistikasının predmeti olduqca genişdir. Ona görə ki, o, maliyyə-kredit sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin ən mühüm və mürəkkəb sferasını öyrənir. Bununla yanaşı, maliyyə və bank statistikasının predmetinin genişliyi onunla bağlıdır ki, iqtisadi və sosial statistikanın hər bir sahəsi maliyyə-kredit prosesləri ilə sıx əlaqəlidir.

Müasir şəraitdə statistika iqtisadiyyatın bütün sferalarının fəaliyyətini (mal və xidmətlərin istehsalı, tədavülü, istehlakı, müxtəlif bazar institutlarının- kommertiya bankları, birjalar, pensiya və investisiya fondları və s.) əks etdirir.

Maliyyə və bank statistikasının metodları müəyyən dərəcədə sosial-iqtisadi statistikanın digər bölmələrinin metodları ilə uyğun olsa da onun müəyyən xüsusiyyətləri vardır. O, bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bu, ilk növbədə statistik tədqiqatın elmi fərziyyəsinin işlənilib hazırlanmasıdır. O, konkret məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın məqsədinin, vəzifələrinin, müşahidə obyektinin müəyyən edilməsini, habelə öyrənilən obyekti təsvir etməyə imkan verən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Birinci mərhələ statistik tədqiqatın sonrakı mərhələləri üçün əsasdır. Yuxarıda göstərilən vəzifələri həll etmədən statistik tədqiqatın ikinci mərhələsinə keçmək mümkün deyildir. Yığılmış məlumatların yekunlaşdırılması və qruplaşdırılması statistik tədqiqatın ikinci mərhələsidir. Statistik təhlilin keyfiyyəti, alınan nəticələr birinci mərhələdə həyata keçirilən işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Toplanmış və müvafiq qaydada sistemləşdirilmiş informasiya analitik - statistik təhlilə və ümumiləşdirməyə məruz qalır.

Maliyyə və bank statistikasında mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlər metodundan və variasiya təhlilindən, indeks, dinamika sıralarının təhlili metodundan, korrelyasiya-reqressiya təhlilindən və s. geniş istifadə edilir. Bunlar maliyyə və bank statistikasının metodlarını, onların məcmusu isə onun metodologiyasını təşkil edir.

Maliyyə və bank statistikasında maliyyə riyaziyyatının (maliyyə – iqtisadi hesablamaların) standart xarakter daşıyan konkret hesablamalarından geniş istifadə edilir. Statistikanın digər metodları ilə yanaşı maliyyə-iqtisadi hesablamalardan (maliyyə riyaziyyatı) istifadə edilməsi maliyyə-kredit və digər kommertiya əməliyyatlarının kəmiyyət təhlilinin konseptuallığını təmin edir.

Maliyyə-iqtisadi hesablamalar - təkrar istehsal prosesində pulun dəyərini müəyyən edən metodların məcmusudur.

Maliyyə statistikasının spesifik metodu kimi maliyyə-iqtisadi hesablamaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsinin mümkün variantlarına baxmağa və onlar arasından daha səmərəlisinin seçilməsinə, həmçinin həyata keçirilən xərclərin nəticələrini təhlil etməyə imkan verir. Maliyyə – iqtisadi hesablamalardan bank, sığorta, maliyyə, investisiya, fond və valyuta birjalarının və s. işlərində geniş istifadə edilir. Qarşılıqlı və faydalı xarici iqtisadi münasibətlərin müəyyən edilməsində onların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Maliyyə-iqtisadi hesablamaların tətbiqi sosial-iqtisadi statistikanın metodologiyasını zənginləşdirir. Onların köməyi ilə aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- müxtəlif sosial ödəmələrin hesablanması;
- əmanətdə, bərcədə olan pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların faiz hesablanması yolu ilə son məbləğinin hesablanması;
- maliyyə axınlarının müxtəlif parametrlərinin və ümumiləşdirici xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi;
- maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi planının işlənilib hazırlanması;
- maliyyə əməliyyatlarının gəlirlilik göstəricilərinin hesablanması və s.

Maliyyə və bank statistikasının vəzifələri onun predmetinin xüsusiyyəti və məzmunu ilə müəyyən edilir. Ümumi halda maliyyə və bank statistikasını iqtisadiyyatda maliyyə, pul və kredit axınlarının hərəkəti ilə bağlı prosesləri öyrənir. Maliyyə statistikasının mühüm vəzifələrindən biri dövlət maliyyəsi sahəsində baş verən hadisə və prosesləri öyrənməkdir.

Təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, idarə və təşkilatların) ümumi halda maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi, onların ödəməqabiliyyətliliyinin və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin həll edilməsi də maliyyə statistikasının əsas vəzifələrindəndir.

Pul tədavülü proseslərini statistik öyrənilməsi bank statistikasının aktual vəzifələrindəndir. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması maliyyə - kredit münasibətlərinin xarakterini dəyişmiş və statistik tədqiqatın yeni istiqamətlərinin (qiymətli kağızlar bazarı, valyuta məzənnəsi statistikasına və s.) yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə bazar prinsipləri əsasında maliyyə proseslərinin idarəedilməsi olduqca vacibdir. Bu isə faiz dərəcəsi, qiymət və inflyasiyanın statistik tədqiqi metodlarının təkmilləşdirilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur.

Bu baxımdan maliyyə və bank statistikasının Milli Hesablar Sistemində (MHS) uyğunlaşdırılması xüsusi yerlərdən birini tutur. Bu məsələləri həll etmədən beynəlxalq müqayisəliliyi həyata keçirmək mümkün deyildir.

Öyrəndiyi predmeti tam və hərtərəfli xarakterizə etmək üçün maliyyə və bank statistikasına göstəricilər işləyib hazırlayır. Ümumiyyətlə, maliyyə və bank sferasında çoxsaylı və qarşılıqlı əlaqədə olan, mürəkkəb proseslərin öyrənilməsi statistik göstəricilər sistemindən istifadə edilməsini tələb edir. Bu zaman həm ümumi, həm də xüsusi göstəricilərdən istifadə olunur. Onlar maliyyə və bank sahəsində baş verən hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluğunu və meylini statistik təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir.

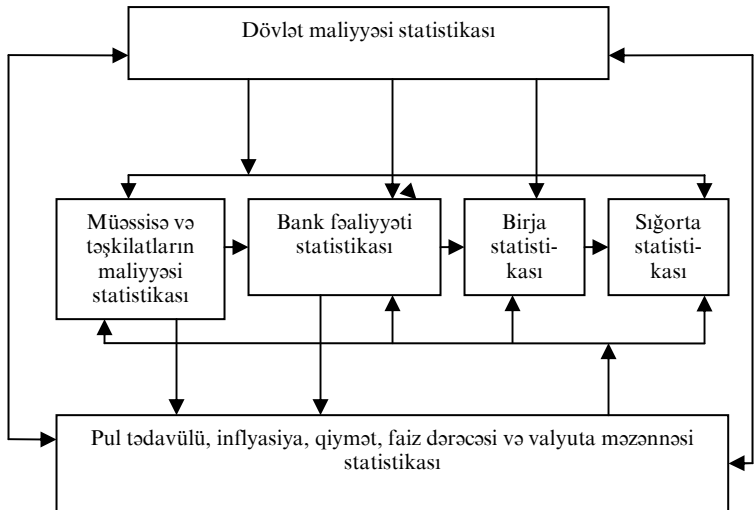
Maliyyə və bank statistikasının göstəricilər sistemində ümumi şəkildə aşağıdakıları aid etmək olar (Sxem 1).

Göründüyü kimi maliyyə və bank statistikasının göstəricilər sistemi iqtisadi proseslərin praktiki olaraq bütün tərəflərini əhatə edir. Dövlət maliyyəsi bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət nəticələri hesabına formalaşır. Sxemdə bölmələr ən ümumi şəkildə verilmişdir. Belə ki, qiymətli kağızlar və valyuta məzənnəsi statistikasına birja statistikasına, şəxsi və əmlak sığortası statistikasına sığorta statistikasına daxil edilmişdir.

Burada maliyyə və bank statistikasının metodoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən ümumi və spesifik göstəriciləri qeyd etmək zəruridir. Bunlara aiddir: sadə və

mürəkkəb faizlər, maliyyə axınlarının əsas parametirlərinin hesablanması və s.

Maliyyə-iqtisadi hesablamalar maliyyə borclarının ödənilməsi planının işlənilib hazırlanmasına, pul - kredit əməliyyatlarının gəlirliliyini (maliyyə səmərəliliyini) müəyyən etməyə, kommersiya müqavilələrinin şərtlərinin müqayisəliliyini həyata keçirməyə, investisiyanın səmərəliliyini təhlil etməyə imkan verir. Bunlarla yanaşı ödəmə müddəti, gəlirliliyin orta norması, rentabelilik və s. kimi göstəricilər də hesablanır. Yalnız bu statistik göstəricilərə əsaslanaraq maliyyə-kredit sferasında baş verən prosesləri kəmiyyətcə qiymətləndirmək və keyfiyyətcə öyrənmək mümkündür.

Sxem 1. Maliyyə və bank statistikasının göstəricilər sistemi.

Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi statistikasının göstəricilər sistemi müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətini əks etdirir. Onlara mənfəət, rentabellik, dövriyyə vəsaitləri və onların dövriyyəsi, debitor və kreditor borcları, vaxtı keçmiş borclar, likvidlik, maliyyə sabitliyi və ödəməqabiliyyətlik və s. Aiddir.

Dövlət maliyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemini qurarkən büdcə təsnifatına, Milli Hesablar Sisteminin göstəriciləri ilə onların əlaqəsinə xüsusi fikir verilməlidir. Pul tədavülü statistikasının göstəricilərinə aiddir: tədavüldə olan ümumi pul kütləsi, pul aqreqləri, pul multiplikatoru, pul kütləsinin əskinas quruluşu, pulun tədavül sürətinin qiymətləndirilməsi (dövriyyənin sayı, bir dövriyyənin müddəti), habelə nəqdsiz ödəmə dövriyyəsi göstəriciləri və s.

Qiymət statistikasında orta qiymətin, qiymət indekslərinin hesablanması və təhlilinə və s. baxılır.

Bank statistikasının mühüm göstəricilərinə – əmanətçilərin sayı, əmanətin ümumi məbləği və orta həcmi və s. aiddir. Burada dövrün sonuna hər nəfərə əmanətin qalığı, əmanətin saxlanması orta müddəti göstəriciləri, əmanətin axını və yerləşdirilməsi əmsalları xüsusi yer tutur. Bunlarla yanaşı vaxtı keçmiş borcların, kreditin dövriyyə sayının, kreditlər üzrə borcun qalığının xarakteristikası da xüsusi maraq doğurur.

Sığorta sahəsində baş verən prosesləri statistik qiymətləndirmək üçün müxtəlif mütləq, orta və nisbi göstəricilərdən istifadə edilir.

Valyuta məzənnəsi statistikasında real valyuta məzənnəsini əks etdirən göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Bu bölmədə valyuta məzənnəsinin qiymət indeksini qabaqlama indeksi, real və nominal valyuta məzənnəsi indeksləri və s. geniş tətbiq edilir. Bundan başqa valyuta məzənnəsinin orta göstəricilərindən, valyuta məzənnəsinin səmərəliliyi göstəricilərindən də istifadə olunur.

Qiymətli kağızlar bazarı statistikasında qiymətli kağızların nominal, emissiya və bazar qiymətləri, istiqraz və rəqəsinin gəlirliliyi və s. göstəriciləri hesablanır və təhlil edilir.

Birja statistikasında fond indekslərinin və birja qiymət indekslərinin hesablanması həyata keçirilir. Statistik göstəricilər buraxılmış qiymətli kağızların sayını, bağlanmış müqavilələrin həcmi, müqavilələrin orta məbləğini, satılmış

qiymətli kağızların sayını, qiymətli kağızların dövriyyəsinə əks etdirir.

Valyuta birjasında əməliyyatlar statistikasını valyutanın rəsmi və birja, alış və satış, «spot» və «forvard» məzənnələrini, onların dinamikasını hesablayır və təhlil edilir.

Onu da qeyd etmək ki, sadalanılan göstəricilər sistemi maliyyə-kredit sferasında baş verən prosesləri tam əks etdirsədə, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində bir elm kimi maliyyə və bank statistikasını öyrəndiyi predmetini tam və hərtərəfli xarakterizə etmək üçün işləyib hazırladığı göstəricilər sistemini daim təkmiləşdirir.

Maliyyə və bank statistikasının əsas vəzifəsi statistik informasiyanın yığılmasını, işlənməsini və təqdim edilməsini təmin etməkdir. Statistik məlumatlar iqtisadi siyasətin istiqamətini müəyyən etməklə, iqtisadi və maliyyə dəyişikliklərinin obyektiv və elmi əsaslandırılmış strateji kursunun işlənilməsinə imkan verir.

Maliyyə və bank statistikasını iqtisadiyyatın idarəedilməsi tələblərinə uyğun olmalı və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və proqnozlaşdırma üçün dövlət, kommərsiya və, sosial strukturları zəruri informasiya ilə təmin etməlidir. Bu vəzifələrin həll edilməsi bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun uçot və statistikanın formalaşdırılmasını zəruri edir.

Bazar subyektlərinin fəaliyyəti haqqında ilkin informasiyanı statistika xidməti yığır. Azərbaycan Respublikasında statistika xidməti funksiyasını Dövlət Statistika Orqanları yerinə yetirir.

Müasir dövrdə maliyyə və bank informasiyasının yığılması və təhlili üzrə dövlət işinin təşkili aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- maliyyə statistikasına mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik;
- təşkilati quruluşun və metodologiyanın vahidliyi;
- statistika orqanlarının və dövlət idarəetmə sisteminin ayrılmaz əlaqəsi.

Ölkənin maliyyə və bank statistikasını sahəsində aparıcı qurum kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika

Komitəsinin fəaliyyətini şərti olaraq beş istiqamətə ayırmaq olar:

1). Statistika işləri:

- maliyyə və bank proseslərində iştirak edən bütün müəssisə və təşkilatlardan statistik informasiyanın toplanmasının, işlənməsinin, saxlanması və müdafiəsinin təmin edilməsi;

- statistik məcmuələrin buraxılması üçün maliyyə və bank statistikasına üzrə materialların hazırlanması;

- dövlət idarəetmə orqanlarına, beynəlxalq təşkilatlara, istifadəçilərə müvafiq rəsmi statistik informasiyanın təqdim edilməsi;

2). Analitik fəaliyyət:

- maliyyə və bank statistikasına üzrə göstəricilərinin dinamikasının təhlil edilməsi;

- Milli bankla birlikdə tədiyyə balansının tərtib edilməsi;

- dövlət idarəetmə orqanlarında analitik məruzələrin və müxtəlif sənədləşdirmələrin hazırlanması;

- əsas sosial-iqtisadi, maliyyə və bank göstəricilərinin beynəlxalq müqayisəliliyinin həyata keçirilməsi;

- makroiqtisadi siyasətin əsas parametirlərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi;

- milli hesablar sisteminin tərtib edilməsi və zəruri balans hesablamalarının həyata keçirilməsi.

3). Nəzarət işləri:

- maliyyə və bank statistikasına məsələləri üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Hökumətin qərarlarının, Azərbaycan Respublikasının qanunlarının bütün bazar subyektləri tərəfindən yerinə yetirməsinə nəzarət edilməsi;

4). Metodoloji işlər.

- digər idarəetmə orqanları ilə birlikdə maliyyə və bank statistikasının metodologiyasının işlənilməsi və hazırlanması;

- maliyyə və bank statistikasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

- maliyyə və bank sferasında baş verən hadisə və prosesləri xarakterizə edən statistik göstəricilər sisteminin hesablanması və proqnozların tərtib edilməsi.

5). Texniki işlər:

- maliyyə və bank informasiyasının yığılması, işlənməsi və ötürülməsiniin vahid texniki siyasətinin həyata keçirilməsi;

- bütün səviyyələrdə informasiya - hesablama sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi;

Statistika orqanların işinin dəqiq və səmərəli təşkili üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi məlumatların yığılması və işlənməsinin forma və metodlarını, statistik göstəricilərin hesablanması elmi baxımdan əsaslandırılmış metodologiyasını işləyib hazırlayır ki, bu da onların tamlığını və həqiqiliyini təmin edir və ölkədə rəsmi statistika standartları kimi çıxış edir.

Ölkədə maliyyə və bank prosesləri üzrə statistik informasiyanın yığılması, işlənməsi və təhlili Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və onun müvafiq yerli şöbələri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının, Vergilər Nazirliyinin müvafiq idarə və şöbələri tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə və bank statistikasını üzrə informasiyanın yığılması, işlənməsi və təhlilinin təkmilləşdirilməsi dövlət idarəetmə orqanlarını zəruri informasiya ilə təmin etməyə imkan verir. Eyni zamanda tam və dəqiq statistik informasiya maliyyə və bank sferasında formalaşan mühüm meylləri aşkar etməyə və onların inkişaf proqnozlarını həyata keçirməyə əlverişli şərait yaradır.

Maliyyə və bank sahəsində səmərəli idarəetmə siyasətini həyata keçirmək üçün onların cari vəziyyəti və inkişaf dinamikası haqqında keyfiyyətli informasiyanın olması zəruridir.

Tədqiqat prosesində alınan informasiyanın tamlığını və həqiqiliyini, ilk növbədə statistik göstəricilər sisteminin uçotu metodologiyasının düzgün seçilməsi müəyyən edir. Statistika maliyyə və bank sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən statistik göstəricilərin və onların təkmilləşdirilməsi istiqamət-

lərinin müəyyən edilməsi bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə statistika işlərinin təşkili təcrübəsinin öyrənilməsinə zəruri edir. Azərbaycanda maliyyə və bank statistikasının islahatı vahid metodologiyanın mövcudluğunu tələb edir. Maliyyə və bank statistikasının təşkilinin əsas baza prinsipləri beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, məlumatların tədqiqində və nəşrində statistikanın sərbəstliyi, seçmə tədqiqatının geniş tətbiqi, bazar subyektlərindən alınan ilkin informasiyanın məxviliyi və s. Bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində maliyyə və bank informasiyasının əldə olunmasının əsas vasitələri müəyyən vaxt kəsiyində həyata keçirilmiş xüsusi tədqiqatlar və siyahıyaalmalardır. Bu cür tədqiqatlar xüsusi təlimatlandırılmış adamlar vasitəsilə ekspedisiya metodu ilə təşkil edilir. Xüsusi tədqiqatların və siyahıyaalmaların keçirilməsi müddətləri arasında əsas informasiya mənbəyi seçmə müşahidəsidir. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə və bank statistikasını maliyyə və bank proseslərinin iştirakçıları üçün istiqamətverici xarakter daşıyan məlumatlar verir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə statistikasını dedikdə dövlət büdcəsi statistikasını, yəni dövlət idarəetmə sektorlarının gəlir və xərclərinin uçotu başa düşülür. Ona, həmçinin dövlət borcları və dövlət aktivləri statistikasını, dövlət idarəetmə orqanları işçilərinin sayı haqqında məlumatlar, vergi və büdcə orqanlarının statistikasını daxil edirlər. Bu ölkələrdə maliyyə statistikasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda müəssisələrin maliyyə statistikasını öyrənməklə məşğul olan statistiklər olmur. Məsələn Almaniyanın Federal bankının maliyyə hesabatları əsasında borcların verilməsi, səhmlərin buraxılması və s. yolu ilə investisiyanın maliyyələşdirilməsi haqqında təsəvvür əldə etmək olar. Lakin maliyyə hesabatının öz məqsədi vardır. Belə ki, o, müəssisələrin maliyyələşdirilməsi prosesi üzərində deyil, qısamüddətli kredit və uzunmüddətli kapital üzərində müşahidəni həyata keçirir. Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, həmçinin alman federal bankının və federal statistika

idarəsinin müxtəlif formalarda işləyib hazırladığı aktiv və passivlər balansı statistikasının köməyi ilə xarakterizə olunur.

Bu gün beynəlxalq statistika təcrübəsində mühasibat uçotu, beynəlxalq ticarət və pul-kredit statistikas, tədiyə balansı, dövlət maliyyəsi statistikas və Milli Hesablar Sistemi üzrə bir sıra standartlar mövcuddur.

Əlbəttə ki, hər bir ölkə özünün statistika standartlarını işləyib hazırlayarkən mövcud beynəlxalq təcrübəni nəzərə alması şübhəsizdir. Bu cür yanaşma aşağıdakılara imkan verir:

- müxtəlif ölkələrin maliyyə və bank sahəsindəki siyasətinin nəticələrini müqayisə etmək;

- iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarını müqayisə etmək, iqtisadi fəaliyyətin istənilən digər sektoru ilə maliyyə və bank statistikas məlumatlarını əlaqələndirmək və s.

Müasir dövrdə maliyyə və bank statistikasının beynəlxalq standartlarını təşkil edən təsnifatların, konsepsiyaların işlənilib hazırlanması ilə bir sıra Beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa Birliyi Komissiyası, Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Bankı və s. məşğul olur. Beynəlxalq iqtisadiyyat təşkilatlarına üzv olan ölkələr arasında maliyyə problemləri üzrə daim intensiv danışıqlır gedir. Bu cür danışıqların nəticələri və müvəffəqiyyəti daha çox statistik məlumatların müqayisəliliyindən asılıdır. Ona nail olunması yalnız beynəlxalq standartları qəbul etməklə mümkündür.

Beynəlxalq iqtisadiyyat təşkilatlarına (Beynəlxalq Valyuta Fonduna) təqdim etmək məqsədilə material hazırlayarkən Milli Hesablar Sisteminin tərtibi, tədiyə balansının işlənilib hazırlanması, dövlət maliyyəsi və pul-kredit statistikas və s. üzrə beynəlxalq metodiki tövsiyələrdən istifadə olunur.

Bu gün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Avropa Statistika Komissiyası, BFV, BMT, İİƏT və s. kimi beynəlxalq iqtisadiyyat təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edərək maliyyə və bank statistikasını bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmağa cəhd edir.

Testlər:

1. Maliyyə və bank sferasında baş verən hadisə və proseslərin səbəb-nəticə asılılığının kəmiyyət qanunauyğunluğunu öyrənən fənnə nə ad verirlər?

- A) Sosial statistika;
- B) Bank statistikasını;
- C) Maliyyə və bank statistikasını.

2) Verilənlərdən hansı maliyyə və bank statistikasının öyrəndiyi sahələrə aiddir?

- A) Pul tədavülü;
- B) Qiymətli kağızlar;
- C) Bunların hamısı.

3) Verilənlərdən hansı maliyyə və bank statistikasının təşkili prinsiplərinə aiddir?

- A) B və C;
- B) Təşkilati quruluşun və metodologiyasının vahidliyi;
- C) Statistika orqanlarının və dövlət idarəetmə sisteminin ayrılmaz əlaqəsi.

4) Ölkədə rəsmi statistika xidmətini həyata keçirən qurum (təsisat) hansıdır?

- A) Azərbaycan Vergilər Nazirliyi;
- B) Azərbaycan Mühəsiblər Assosiasiyası;
- C) Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

5) Verilənlərdən hansı Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin fəaliyyət istiqamətlərinə aiddir?

- A) B və C;
- B) Statistika və nəzarət işləri, analitik fəaliyyət;
- C) Metodologiya və texniki işlər.

6) Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi maliyyə və bank statistikasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün hansı beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir ?

- A) Beynəlxalq Valyuta Fondu;
- B) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı;
- C) A və B.

7) Verilənlərdən hansı maliyyə və bank statistikasının vəzifələrinə aiddir?

- A) Ölkənin maliyyə imkanlarını statistik qiymətləndirmək;
- B) Maliyyə və kredit axınlarının səviyyə və dinamikasını proqnozlaşdırmaq;
- C) A və B.

8) Verilənlərdən hansı maliyyə və bank statistikasının metodlarına aiddir?

- A) Dinamika sıralarının təhlili metodu;
- B) İndeks metodu;
- C) A və B.

9) Maliyyə və bank statistikasında iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiq neçə mərhələdən ibarətdir?

- A) 6;
- B) 3;
- C) 2.

FƏSİL 2

Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar statistikasısı

Geniş mənada maliyyə, milli gəlirin yaranması, bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Dövlət maliyyəsinin vəzifəsi dövləti iqtisadi, sosial və siyasi funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri pul vəsaitləri ilə təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət maliyyəsi və büdcə statistikasının vəzifəsi müasir iqtisadi şəraitə adekvat təhlil metodları işləyib hazırlamaqdır.

Dövlət maliyyəsi statistikasısı dövlət maliyyəsini formalaşdırarkən və bölüşdürərkən baş verən kütləvi proseslərin kəmiyyət qanunauyğunluqlarını öyrənir. Dövlət maliyyəsinin statistik öyrənilməsi dövlət maliyyəsinin həcmi, quruluşunu, dinamikasının müəyyən edilməsini, onun formalaşdırılmasına və bölüşdürülməsinə təsir edən amillərin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin əsas ünsürüdür. Sözün məhdud mənasında dövlət maliyyəsi statistikasını dövlət büdcəsi statistikasısı adlandırmaq olar. Dövlət büdcəsi statistikasısı büdcə fondlarının planauyğun yaradılması və istifadəsi prosesini öyrənir.

Dövlət büdcəsi imkan verir ki, dövlət maliyyə resurslarını iqtisadi və sosial inkişafın həlledici sahələrinə yönəldsin.

Dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri iqtisadiyyatın tələbatına və cəmiyyətin inkişafının hər bir tarixi mərhələsində qarşıda duran vəzifələrə uyğun olaraq qurulur.

Statistik metodlar dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri üzərində nəzarəti həyata keçirməyə və orada müşahidə edilən mühüm meylləri aşkar etməyə imkan verir.

Sabit və balanslaşdırılmış büdcənin zəruri əsası istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, büdcə xərclərinin

quruluşunun səmərəliliyi, səmərəli büdcə mexanizminin tətbiqidir.

Müasir dövrdə dövlət statistika orqanları dövlət maliyyəsi statistikasını sahəsində beynəlxalq müqayisəliliyi həyata keçirmək üçün dövlət büdcəsinin göstəricilər sisteminin və büdcə təsnifatının təkmilləşdirilməsi üzrə böyük işlər görülür.

Dövlət maliyyəsinin mühüm həlqələrindən birini büdcə-dənkənar fondlar təşkil edir. Büdcə-dənkənar fondlar statistikasını onların hər birinin sosial-iqtisadi təyinatı ilə əlaqədar fondun pul vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinin və büdcə-dənkənar fondlar statistikasının əsas vəzifələrinə aiddir:

- fəaliyyətdə olan büdcə təsnifatını mövcud beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq;

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin həcmi və dinamikasını statistik təhlil etmək;

- dövlət büdcəsinin gəlir mənbələrinin quruluşunu və xərclərin istiqamətini öyrənmək;

- idarəetmənin bütün səviyyələrində dövlət büdcəsinin icrasını (yerinə yetilməsinin) statistik təhlil etmək;

- büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin araşdırmaq;

- dövlətin daxili borcunun həcmi, onun quruluş və dinamikasını tədqiq etmək;

- müxtəlif büdcə-dənkənar fondların gəlir və xərclərinin həcmi, quruluşunu və dinamikasını öyrənmək;

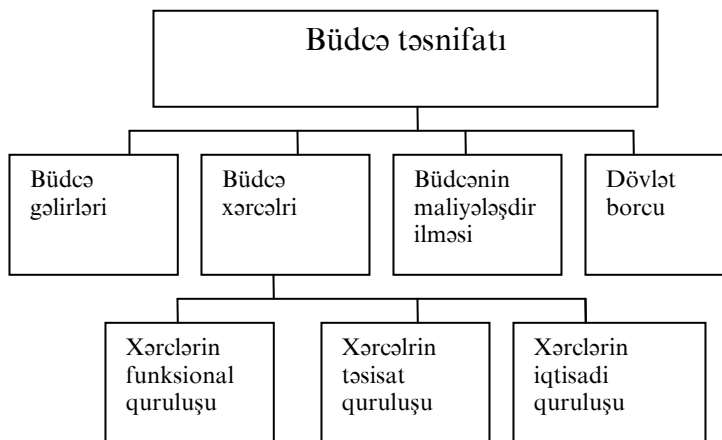
- büdcə-dənkənar fondların fəaliyyətinin səmərəliliyini statistik təhlil etmək və s.

Büdcə təsnifatı əsasında büdcənin tərtibi və icrası həyata keçirilən əsas metodoloji sənəddir. Dövlət büdcəsinin göstəriciləri və təsnifatı dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyalarından asılıdır. Dövlət büdcəsinin təsnifatlaşdırılması sahəsində statistikanın vəzifəsi dövlət idarəetmə sektorunun əsas əməliyyatlarının qruplaşdırılmasını həyata keçirmək və bu orqanların xərclərə, kreditə tələbatını müəyyən etmək üçün

analitik bazanı yaratmaqdır. Dövlət büdcəsi dövlət idarəetmə sektorunun gəlir və xərclərini əks etdirir. Dövlət idarəetmə sektoruna aid olan institusional vahidlərin fəaliyyəti (büdcədən maliyyələşən dövlət idarə və təşkilatları, ümumi idarəetmə, maliyyə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, elmi-tədqiqat, ətraf mühitin qorunması, hüquqların müdafiəsi, habelə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təminat və s. sahəsində əhaliyə pulsuz və güzəştli xidmət həyata keçirmək) qeyri-bazar (kollektiv) xarakterli xidmətlərin göstərilməsinə, habelə milli səvətin və gəlirin təkrar bölgüsünə istiqamətlənir. Gəlirlərin təkrar bölgüçü əsasən iqtisadiyyatın digər sektorlarının institusional vahidlərindən vergi tutulması, habelə pensiya, yardım və digər sosial ödəmələr vasitəsilə ilə baş verir.

Büdcə təsnifatının ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar (Sxem 2).

Sxem 2. Büdcə təsnifatı.

Bu təsnifatda «büdcənin maliyyələşdirilməsi» və «dövlət borcu» bölməsinin verilməsi aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

- cəlb edilən borc vəsaitlərinə nəzarət etmək;
- qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmində dəyişməsinə izləmək;

- büdcə hesabında vəsait qalığının dəyişməsinə izləmək;
- dövlətin ümumi borc öhdəliklərinin dəyişməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək.

Büdcə gəliri büdcəyə məcburi, qaytarılmayan ödəmələr və daxilolmalardır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri cari və kapital gəlirlərinə bölünür.

Cari gəlirlərə bütün vergi və qeyri-vergi daxilolmaları aid edilir.

Vergi gəlirləri dövlətin tələbatını ödəmək məqsədilə alınan məcburi, əvəzsiz və qaytarılmayan ödəmələrdir.

Cari qeyri-vergi daxilolmalarına mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, inzibati yığım və ödəmələr və s. daxildir.

Rəsmi transfertlərə subvensiyalar (konkret məqsədli xərclər üçün bir büdcədən digər büdcəyə ayrılan vəsait) aiddir. O, bağışlama, təminat şəklində çıxış edir, qeyri-müntəzəm, birdəfəlik və könüllüdür. (Dotasiya - şəxsi pul vəsaitlərinin çatışmazlığı halında cari xərcləri ödəmək üçün bir büdcədən digər büdcəyə ayrılan pul vəsaitidir. Subvensiya və dotasiya maliyyə köməkliyinin formasıdır).

Rəsmi transfertlərin ödəyiciləri (mənbəyi) yerli və xarici dövlət idarəetmə orqanları, habelə beynəlxalq təşkilatlar ola bilər. Bu büdcə kəsirini azaldan əməliyyatlar kimi çıxış edir. Rəsmi transfertlər onların alınması (daxili və xarici) mənbələri və təyinatı (cari və kapital) üzrə təsnifatlaşdırılır.

Kapital gəlirlərinə kapital aktivlərinin satışından daxilolmalar (əsas kapital, dövlət ehtiyatları, torpaq) habelə, qeyri-dövlət mənbəyindən kapital transfertləri, yəni təyinatı məqsədli olan əvəzsiz, qaytarılmayan, məcburi olmayan daxilolmalar (büdcə təşkilatları və idarələri üçün tikilən bina və qurğular, məsələn, xəstəxana, avadanlığın alınması və s.) aid edilir.

Dövlət büdcəsinin xərclərinə onların sonrakı istifadə məqsədindən (cari yaxud kapital) asılı olmayaraq bütün qaytarılmayan ödəmələr daxildir.

Mövcud təsnifat büdcə xərclərinin üç əlamət üzrə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bunlar aşağıdakılardır:

- funksional;
- iqtisadi;
- təsisat (icraçı) təyinatı

Büdcə təsnifatında dövlətin əsas funksiyalarından irəli gələn fəaliyyətin məqsədli istiqamətləri dəqiq müəyyən edilə bilər. Bu vəzifəni dövlət büdcəsi xərclərinin funksional quruluşu həll edir. O, dövlət fəaliyyətinin prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Funksional quruluş dövlətin həyata keçirdiyi əsas funksiyalarla bağlı xərc maddələrindən ibarətdir. Ümumi şəkildə dövlətin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

- dövlət idarəçiliyi;
- daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- beynəlxalq fəaliyyət;
- elmi-texniki tərəqqiyə təsir göstərilməsi;
- sosial inkişaf.

Xərclərin iqtisadi qruplaşdırılması konkret əlamətlər üzrə müfəssəl bölgüsünü (əmək haqqı, hesablanmış bütün növ təsərrüfat xərcləri, əhalinin transferti və s.) əldə etməyə imkan verir və büdcənin icrası baxımından vahid yanaşma imkanlarını təmin edir.

Büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı ümumi şəkildə aşağıdakı kimidir (Sxem 3).

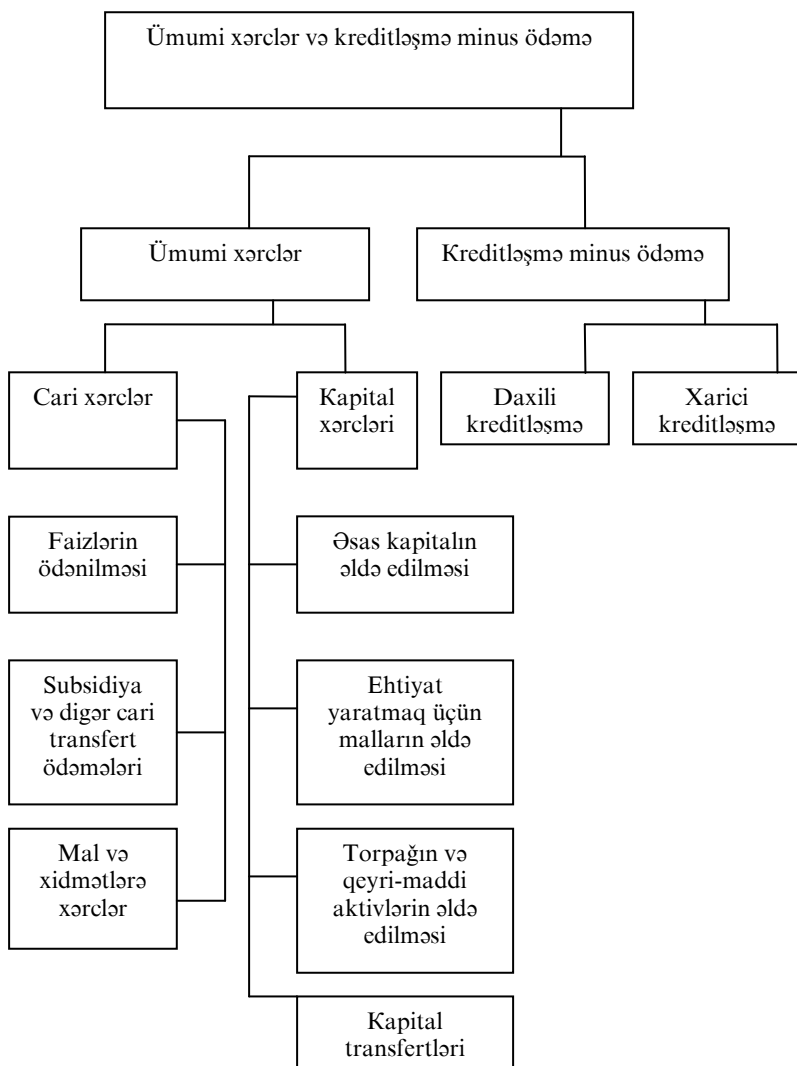
«Kreditləşmə minus ödəmə» (yaxud «xalis kreditləşmə») göstəricisinə büdcə kəsirinin həcmi müəyyən edən əməl kimi baxılır.

Dövlət büdcəsinin maliyyə ehtiyatlarının bölgüsü prosesinə ünvanlılıq xarakterinin verilməsi üçün büdcə xərclərinin təsisat (icracı) əlaməti üzrə qruplaşdırılması həyata keçirilir. O, vəsaitlərin konkret icraçılar üzrə bölgüsünü əks etdirməyə imkan verir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin funksional, iqtisadi və təsisat quruluşu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Bu,

dövlət xərclərinin bir quruluşundan digərinə keçidin imkanlarını təmin edir.

Büdcə təsnifatındakı «büdcənin maliyyələşdirilməsi» göstəricisi büdcə xərclərini maliyyələşdirmək üçün cəlb edilən borc vəsaitlərini əks etdirir.

Sxem 3. Bütçə xərclərinin iqtisadi təsnifatı.

Dövlət büdcəsi kəsinin maliyyələşdirilməsinə dövlət idarəetmə orqanlarının öhdəliklərinin dəyişməsi (borclanma minus ödəmə) və dövlət idarəetmə orqanlarının likvidli maliyyə vəsaitləri qalığının dəyişməsi daxildir.

Dövlət maliyyəsi statistikasının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq borclanma dövlət büdcəsi gəlirinə aid edilmir və ona kəsinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi baxılır.

Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi nəticəsində kredit üzrə öhdəliklər və borcun məbləği dəyişir. Büdcə kəsiri daxili və xarici mənbə hesabına maliyyələşdirilir.

Dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsinin formalarına aiddir:

- dövlət xəzinə öhdəliklərinin buraxılması və yerləşdirilməsi;
- banklardan və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan borclar (kreditlər);
- dövlət büdcədən kənar fondlarından və hakimiyyətin digər səviyyələrindən alınmış borclar;
- xarici hökumətlərdən alınmış borclar.

Dövlətin ümumi borc öhdəlikləri «dövlət borcu» bölməsində göstərilir. Dövlət borcu - dövlət idarəetmə orqanlarının iqtisadiyyatın digər sektorları və «qalan dünya» qarşısında rəsmi tanınmış və ödənilməyən birbaşa öhdəliklərinin məbləgidir. Dövlət borcunun ödənilməsi ya faiz, yaxud da əsas borc məbləğinin ödənilməsi vasitəsilə baş verir.

Dövlət borcu daxili və xarici dövlət borcuna ayrılır.

Bunlardan başqa statistika təcrübəsində iqtisadiyyatın sektorlar üzrə ödənilməyən borclar, borc öhdəliklərinin tipləri üzrə də təsnifatlaşdırma aparılır.

Dövlət büdcəsi statistikasını dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin həcmnin, dinamikasının, büdcənin icrası dərəcəsinin, büdcənin gəlir və xərc hissəsinin formalaşma qanunauyğunluğunun öyrənilməsini, büdcə gəlirinin ümumi həcmində əsas gəlir mənbələrinin iqtisadi əhəmiyyətinin və rolunun müəyən edilməsini, dövlət büdcəsinin kəsinə səbəb olan xərc maddələrinin aşkar edilməsini, dövlət büdcəsinin maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlil edilməsini və s. nəzərdə tutur.

Dövlət büdcəsi göstəricilərinin vaxt etibarilə dəyişmə meylini öyrənmək üçün dinamika sıraları qurulur və təhlil edilir.

Dövlət büdcəsinin mühüm analitik göstəriciləri kimi büdcənin gəlir və xərcinin nisbi göstəriciləri çıxış edir. Bunlara əsaslanaraq ayrı-ayrı gəlir və xərc maddələrinin xüsusi çəkisi, quruluş dəyişikliyi qiymətləndirilir.

Dövlət büdcəsinin kəsir göstəricisi dövlətin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir. Büdcə kəsirini məbləği ÜDM-un həcmi ilə müqayisə edilir. Bu analitik göstərici ölkənin maliyyə vəziyyətini ümumi şəkildə xarakterizə edir. Əgər bu göstərici 3%-i ötməzsə onda ölkənin maliyyə vəziyyəti normal hesab edilir.

Dövlət müdaxiləsi vasitəsilə ölkədə təkrar bölgü prosesinin miqyasını səciyyələndirmək məqsədilə dövlət büdcəsi gəlirinin və xərcinin ÜDM-a nisbəti göstəriləri hesablanır və təhlil edilir.

Dövlət büdcəsi məlumatlarını statistik təhlil edərkən əsas və silsiləvi indeksləri hesablanır. Hesablanmış bu göstəricilər vaxt etibarilə gəlir və xərcə göstəricilərinin dəyişmə intensivliyi haqqında nəticə çıxarmaya imkan verir.

Bəzi hallarda dövlət büdcəsinin ayrı-ayrı göstəricilərinin dəyişmə meylini müəyyən etmək zərurəti yaranır. Bu zaman büdcə göstəricilərinin analitik hamarlaşdırılması həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsi statistikasının mühüm vəzifələrindən biri büdcə sisteminin bütün səviyyələrində büdcə vəsaitinin formalaşması və xərcənməsi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və təhlilidir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edən mühüm makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakılardır:

- ümumi daxili məhsulun həcmi;
- istifadə edilən milli gəlirin həcmi;
- dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin həcmi və s.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin həcmninin dəyişməsinə təsir edən əhəmiyyətli amillər vergi dərəcəsi və vergi bazasının kəmiyyətinin dəyişməsidir.

Qeyd edilən hər iki amil hesabına (vergi bazasının və vergi dərəcəsinin dəyişməsi) əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə bir növ vergi üzrə daxilolmalarının mütləq həcmnin dəyişməsinə aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$\Delta VD = VD_1 - VD_0 = \Delta VD_{v.dər.} + \Delta VD_{v.baz.}$$

Burada, ΔVD - əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə vergi daxilolmalarının həcmninin mütləq dəyişməsinə,

ΔVD_1 və ΔVD_0 - hesabat və əsas dövrdə vergi daxilolmalarının həcmni,

$\Delta VD_{v.dər.}$ və $\Delta VD_{v.baz.}$ - müvafiq olaraq vergi və vergi bazasının dəyişməsi hesabına əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə vergi daxilolmalarının həcmninin mütləq dəyişməsinə göstərir.

Vergi dərəcəsinin dəyişməsi hesabına vergi daxilolmalarının həcmnin mütləq dəyişməsi:

$$\Delta VD_{v.dər.} = (\Delta VD_1 - \Delta VD_0) \Delta VB_1$$

Vergi bazasının dəyişməsi hesabına vergi daxilolmalarının həcmnin mütləq dəyişməsi:

$$\Delta VD_{v.baz.} = (VB_1 - VB_0) VD_0$$

Burada, VB_1 və VB_0 - müvafiq olaraq hesabat və əsas dövrdə vergi bazasının kəmiyyətini göstərir.

Büdcəyə əlavə daxilolmaların xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$d_{\Delta VD_{v.dər.}} = \frac{\Delta VD_{v.dər.}}{\Delta VD} \cdot 100$$

Vergi bazasının həcmnin dəyişməsi hesabına isə,

$$d_{\Delta VD_{v.baz.}} = \frac{\Delta VD_{v.baz.}}{\Delta VD} \cdot 100$$

Dövlət büdcəsi statistikasının mühüm analitik vəzifələrinə-büdcənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin, kəsinin bağlanması onların hər birinin rolunun müəyyənəşdirilməsi, büdcənin icra dərəcəsinin öyrənilməsi də daxildir. Dövlət büdcəsinin reallığını və səmərəliliyini təhlil edərkən onun gəlir və xərc hissəsinin quruluşuna, büdcə göstəricilərinin ölkənin makroiqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən amillərlə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmasına xüsusi fikir verilir. Bu zaman korrelyasiya-reqressiya, indeks və s. kimi iqtisadi-statistik metodlardan istifadə edilir.

Büdcədən kənar fondlar bəzi ictimai tələbatları və sosial proqramları maliyyələşdirmək məqsədilə dövlətin cəlb etdiyi maliyyə resurslarının təkrar bölgüsünü və istifadəsini həyata keçirir.

Büdcədən kənar fondlar aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

- yerli müəssisələri maliyyələşdirmək, subsidiyalaşdırma və kreditləşdirmə vasitəsilə istehsal prosesinə təsir etmək;
- xüsusi mənbələr hesabına təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;
- pensiya, yardım ödənilməsi yolu ilə əhaliyə sosial xidmətlər göstərmək. Bütövlükdə sosial infrastrukturun subsidiyalaşdırmasını və maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək;
- xarici dövlətlərdə daxil olmaqla, tərəfmüqavillərinə borclar (kreditlər) vermək.

Müasir dövrdə bizim ölkədə sosial sığorta, pensiya məşgulluq, məcburi tibbi sığorta və s. fondları fəaliyyət göstərir.

Məqsədli təyinatına uyğun olaraq büdcədən kənar fondlar iqtisadi və sosial, idarəetmə səviyyəsinə görə isə dövlət və regional fondlara bölünür.

Büdcədən kənar fonlar statistikasının vəzifəsi müxtəlif fondların gəlir və xərclərinin həcmi, dinamikasını və quruluşunu, fondların fəaliyyətinin səmərəliliyini öyrənməkdir.

Müxtəlif büdcədən kənar fondların statistik göstəricilərinə aiddir:

- gəlirin ümumi həcmi, o cümlədən mənbələr üzrə;

- sair gəlirlər;
- xərcin ümumi həcmi, o cümlədən istiqamətləri üzrə;
- sair xərcələr;
- dövrün əvvəlinə vəsait qalığı;
- dövrün sonuna vəsait qalığı.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya fondu əmək prosesində iştirak etməyən əhalini bəzi növ yardımlarla və pensiya ödəmələri ilə təmin edir.

Statistika aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə pensiya fondunun vəsaitinin formalaşması və istifadəsi prosesində yaranan kəmiyyət qanunauyğunluğunu xarakterizə edir.

- pensiya fonduna daxilolmaların ümumi həcmi, o cümlədən:

- mənbələri üzrə;
- sığorta ödəmələri;
- büdcə vəsaitləri;
- dövlət məşgulluq fondunun vəsaitləri;
- sair gəlirlər.
- xərclərin ümumi həcmi, o cümlədən:
- istiqamətləri üzrə;
- pensiya və yardımların maliyyələşdirilməsi;
- fondun idarəedilməsi xərcləri;
- sair xərcələr.

İl ərzində pensiya fondunun vəsaitinin dəyişməsinə balans şəklində aşağıdakı kimi vermək olar.

$$FPVQ_{ax.} = FPVQ_{öv.} + DPV - XPV$$

Burada,

$FPVQ_{ax.}$ və $FPVQ_{öv.}$ - müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və axırına fondun pul vəsaitlərinin qalığını,

DPV - il ərzində daxil olmuş pul vəsaitlərinin məbləğini,

XPV - il ərzində xərclənmiş pul vəsaitlərinin məbləğini göstərir.

Pensiyanın, yardımların və sair xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlərin xüsusi çəkisi göstəricisini hesablamaqla pensiya fondunun fəaliyyətinin səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Sosial sığorta fondu – ümumidövlət təyinatlı mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondudur. Fondun vəsaitindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

- müxtəlif müavinətlərin ödənilməsi;
- işçilərin sanatoriya-kurort xidmətinin maliyyələşdirilməsi;
- işçilərin maraqlarının müdafiəsinə istiqamətlənən həmkarlar ittifaqının fəaliyyətinin maddi təminatlılığı.

Statistika sosial sığorta fonduna daxil olan vəsaitlərin mənbələrini, xərc istiqamətlərini, daxilolmaların və xərcin ümumi məbləğini, quruluşunu və quruluş dəyişikliyini öyrənir.

Fondun pul vəsaitləri aşağıdakılardan formalaşır:

- müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ödəmələri;
- dövlət büdcəsinin vəsaitləri;
- istirahət evləri və sanatoriya putyovkası üzrə daxilolmalar;
- banka qoyulan vəsaitdən daxilolmalar;
- sair daxilolmalar.

Sosial sığorta fondunun vəsaitləri hesabına aşağıdakı müavinətlər ödənilir;

- müvəqqəti əməkqabliyyətini itirməyə görə müavinət;
- hamiləlik və doğuma görə;
- uşağın doğulmasına görə;
- aztəminatlı uşaq ailələrə müavinət;
- müəyyən yaşa çatana qədər uşağa qulluğa görə;
- dəfn mərasiminə yardım.

İl ərzində fondun pul vəsaitlərinin hərəkətini balans metodunun köməyi ilə izləmək olar.

Testlər:

1. Dövlət maliyyəsini formalaşdırarkən və bölüşdürərkən baş verən kütləvi proseslərin kəmiyyət

qanunauyğunluğunu maliyyə və bank statistikasının hansı bölməsi öyrənir?

- A) Sosial sığorta statistika;
- B) Bank və birja statistikasını;
- C) Dövlət büdcəsi və büdcədənəkar fondlar statistikasını.

2) Verilənlərdən hansı dövlət büdcəsi statistikasının vəzifələrinə aiddir?

- A) Büdcə təsnifatını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, büdcənin gəlir və xərclərinin həcmi və dinamikasını öyrənmək;
- B) Büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə mənbələrini və dövlət büdcəsinin icrası səviyyəsini tədqiq etmək;
- C) A və B.

3) Verilənlərdən hansı büdcə təsnifatının üsürlərinə daxildir?

- A) Büdcə gəlirlərinin və xərclərinin;
- B) Büdcənin maliyyələşdirilməsi və dövlət borcu;
- C) A və B.

4) Dövlət büdcəsinin xərcləri hansı əlamətlər üzrə təsnifatlaşdırılır?

- A) Funksional, iqtisadi;
- B) A və C;
- C) Təsisat.

5) Ölkənin maliyyə vəziyyətini ümumi şəkildə xarakterizə etmək üçün hansı göstərici hesablanır?

- A) Mənfəət;
- B) Büdcə kəsirinin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi;
- C) Mənfəətin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi.

6) Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin ayrı-ayrı maddələrinin ümumi gəlir və xərcdə payını xarakterizə edən göstəricilərə nə ad verirlər?

- A) Müqayisə;
- B) Mütləq;
- C) Quruluş.

7) Verilənlər düsturlardan hansı vergi dərəcəsinin dəyişməsi hesabına vergi daxilolmaların həcmnin mütləq dəyişməsini xarakterizə edir?

- A) $\Delta VD_{v.dər.} = (\Delta VD_1 - \Delta VD_0) \Delta VB_1$;
- B) $d_{\Delta VD_{v.dər.}} = \frac{\Delta VD_{v.dər.}}{\Delta VD} 100$;
- C) $FPVQ_{ax.} = FPVQ_{ov.} + DPV - XPV$.

8) Verilənlər düsturlardan hansı vergi bazasının dəyişməsi hesabına vergi daxilolmaların həcmnin mütləq dəyişməsini xarakterizə edir?

- A) $\Delta VD_{v.dər.} = (\Delta VD_1 - \Delta VD_0) \Delta VB_1$;
- B) $d_{\Delta VD_{v.dər.}} = \frac{\Delta VD_{v.dər.}}{\Delta VD} 100$;
- C) $\Delta VD_{v.,baz.} = (VB_1 - VB_0) VD_0$.

9) Verilən düsturlardan hansı vergi dərəcəsinin və bazasının dəyişməsi hesabına büdcəyə əlavə daxilolmaların payını xarakterizə edir?

- A) $d_{\Delta VD_{v.dər.}} = \frac{\Delta VD_{v.dər.}}{\Delta VD} 100$;
- B) $d_{\Delta VD_{v.baz.}} = \frac{\Delta VD_{v.baz.}}{\Delta VD} 100$;
- C) A və B.

10) İl ərzində hər hansı bir büdcədən kənar fondun vəsaitinin dəyişməsini ümumi şəkildə hansı üsulla qiymətləndirmək olar?

- A) Bank;
- B) Balans;
- C) Paralel müqayisə.

FƏSİL 3

Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi

statistikası

Maliyyə bazar münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, eyni zamanda iqtisadiyyatda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir. Makroiqtisadi mövqeydən maliyyəyə baxsaq onda maliyyə sistemini bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan iki alt sistemin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar. Bunlardan biri təsərrüfat subyektlərinin, digəri isə ümumdövlət maliyyəsidir.

Ölkənin maliyyə sisteminin formalaşmasında müəssisə və təşkilatların maliyyəsinin mühüm rolu vardır. İqtisadi fəaliyyət prosesində müəssisə və təşkilatların arasında və onların öz daxilində müxtəlif maliyyə-iqtisadi münasibətlər baş verir. Bu münasibətlər məhsul istehsalı, satışı və xidmətlərin göstərilməsi, işçilərə əmək haqqı ödənilməsi, dövlət büdcəsinə ödəmələr, bank kreditlərindən istifadə, müəssisə və təşkilatların müxtəlif pul fondlarının yaradılması və s. sahəsində meydana gəlir. Bütün bu münasibətlər müvafiq maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır. Maliyyə ehtiyatları dedikdə müəssisələrin sərəncamında olan, istehsal xərclərini həyata keçirmək və maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri başa düşülür. Bu maliyyə ehtiyatları əsasən mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşır.

Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi statistikası bu maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesini xarakterizə etmək üçün müvafiq informasiya toplamaq, onu ümumiləşdirmək, təhlil edib bu prosesin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğul olur. Onu da qeyd etmək ki, bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıqla məşğul olan hər bir təsərrüfat subyektini iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etməklə yüksək istehsal-iqtisadi nəticələrə nail olmağa daha çox maraqlı göstərir. Bazar subyektinin buna nail olması

üçün isə müntəzəm olaraq iqtisadi fəaliyyət prosesinin və onun maliyyə nəticələrinin dərin və hərtərəfli statistik qiymətləndirilməsini həyata keçirməlidir. Deməli, müəssisə və təşkilatların maliyyə statistikasını müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar pul münasibətlərinin kəmiyyət xarakteristikasını öyrənir. Bütün bu qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların maliyyəsi statistikasının vəzifələrinə ümumi şəkildə aşağıdakıları aid etmək olar:

- müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin vəziyyətini və inkişafını öyrənmək;
- mənfəətin, rentabelliğin səviyyə və dinamikasını, dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinə təhlil etmək;
- müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyini və ödəməqabiliyyətini qiymətləndirmək;
- müəssisə və təşkilatların maliyyəsi statistikasının informasiya mənbələrini təkmilləşdirmək və s.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən əsas statistik göstəricilər aşağıdakılardır:

- satışdan daxilolmalar (satışın həcmi);
- mənfəət;
- rentabellik;
- dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu və dövriyyəsi;
- likvidlik;
- maliyyə leverajı (bunun vasitəsilə təşkilatın maliyyə sabitliyi, onun kreditordardan maliyyə asılılığı qiymətləndirilir. Bu, borc və şəxsi vəsaitlərin nisbəti, yaxud şəxsi kapitalın aktivlərdə payıdır).

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ən mühüm göstəricisi mənfəətdir. O, müəssisənin ümumi pul daxilolmaları ilə onun həyata keçirdiyi xərclər arasındakı fərq kimi çıxış edir. Mənfəət iqtisadi subyektin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsini, yaxud mütləq səmərəliliyini xarakterizə edir.

Statistikada təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəliliyini qiymətləndirmək üçün iqtisadi mahiyyəti, funksional

təyinatı müxtəlif olan aşağıdakı mənfəət göstəricilərindən istifadə edilir:

- ümumi, yaxud balans mənfəəti;
- satışdan mənfəət;
- xalis (təmiz) mənfəət;
- bölüşdürülməmiş mənfəət;
- vergi tutulan mənfəət.

Bütün hesablamalar üçün baza balans mənfəətidir. Bu müəssisənin istehsal - təsərrüfat fəaliyyətinin əsas maliyyə göstəricisidir. Vergi tutulması məqsədilə ümumi mənfəət, onun əsasında vergi tutulan mənfəət hesablanır. Balans mənfəətindən bütün vergiləri və büdcəyə digər ödəmələri çıxdıqdan sonra müəssisənin sərəncamında qalan hissəsi xalis (təmiz) mənfəət adlanır.

Mühasibat uçotu hesablarında və müəssisənin balansında əks olunan balans mənfəəti (zərəri) müəssisənin fəaliyyətinin son nəticəsidir. O, məhsul satışından (malların, işin, xidmətin), digər maddi dəyərlilərin satışından və satışdankənar əməliyyatlardan daxil olan gəlirləri cəmləməklə hesablanır:

$$M_{\text{bal.}} = M_{\text{sat.}} + M_{\text{mad. d.}} \pm M_{\text{sat. k. nar.}}$$

Burada, $M_{\text{bal.}}$ - balans mənfəəti, $M_{\text{sat.}}$ - məhsul (iş və xidmətin) satışından mənfəəti, $M_{\text{mad. d.}}$ - əsas fondun və digər əmlakın, qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların və s. satışında daxil olmaqla sair satışdan mənfəəti, $M_{\text{sat. k. nar.}}$ - satışdankənar əməliyyatlardan mənfəəti (əmlakın icarəyə verilməsi, pay əsasında digər müəssisələrin fəaliyyətində iştirak etmək və s.) göstərir. .

Balans mənfəətinin əsas hissəsini hazır məhsulun satışından daxil olan mənfəət təşkil edir. Balans mənfəəti əsasında ümumi mənfəət müəyyən edilir. Balans mənfəətindən fərqli olaraq ümumi mənfəət mühasibat uçotu hesablarında və müəssisənin balansında əks olunmur. Bu vergi tutulması məqsədilə hesablanan xüsusi göstəricidir.

Məhsul satışından mənfəət müəssisənin topdansaş qiymətilə (əlavə dəyər vergisi çıxılmaqla) məhsul satışından daxil olmalarla məhsulun məsrəfinə daxil edilən istehsal və satış xərclərinin fərqi kimi müəyyən edilir:

$$M_{\text{sat.}} = \sum (P - Z)q$$

Burada, P-məhsul vahidinin qiymətini, Z-məhsul vahidi istehsalına məsrəfi, q - məhsulun həcmi göstərir.

Məhsul satışından mənfəətin dəyişməsinə statistik öyrənərkən amilli təhlilə üstünlük verilir. Məlumdur ki, məhsul satışından mənfəətin dinamikasına satışın orta qiyməti, məhsul vahidinin məsrəfi, satılmış məhsulun həcmi və quruluşu təsir göstərir. Bu amillərin hər birisinin rolu mndeks metodunun köməyi ilə müəyyən edilir.

Bir neçə növ məhsul üzrə mənfəətin mütləq həcmi satışdan daxil olmalarla ($\sum Pq$), məhsul istehsalının məsrəfi ($\sum zq$) arasındakı fərqi kimi ifadə etmək olar.

Mənfəətin mütləq dəyişməsi aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\left(\sum P_1 q_1 - z_1 q_1 \right) - \left(\sum P_0 q_0 - z_0 q_0 \right)$$

$$\Delta M = M_1 - M_0$$

Satışın orta qiymətinin mənfəətin dəyişməsinə təsiri aşağıdakı düsturla qiymətləndirilir:

$$\sum P_1 q_1 - \sum P_0 q_1$$

Məhsul istehsalının məsrəfinin dəyişməsi hesabına mənfəətin dinamikasının dəyişməsi aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\sum z_0 q_1 - \sum z_1 q_1$$

Mənfəətin dəyişməsinə məhsul satışının həcmi dəyişməsinin təsiri:

$$\left(\sum P_0 q_1 - z_0 q_1 \right) - \left(\sum P_0 q_0 - z_0 q_0 \right)$$

İstehsal edilmiş məhsulun quruluşunun dəyişməsinin mənfəətin dinamikasına təsiri isə aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\left(\frac{\sum M_0 q_1}{\sum P_0 q_1} - \frac{\sum M_0 q_0}{\sum P_0 q_0} \right) \sum P_0 q_1$$

Deməli, məhsul satışından mənfəətin məbləğindəki kənarlaşmalara qeyd edilən dörd amilin nəticələrinin dəyişməsi kimi baxmaq olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məsrəf kateqoriyası firmanın mənfəətini müəyyən etmək üçün həlledicidir. Bu zaman sabit və dəyişən məsrəfi bir-birindən fərqləndirirlər və bunlar əsasında istehsalçının və istehlakçının tarazlıq nöqtələri tapılır.

İstehsal prosesi ilə birbaşa bağlı olan məsrəflər dəyişən, birbaşa asılı olmayan məsrəflər isə sabit məsrəflər kimi səciyləndirilir.

Mənfəət göstəriciləri müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə səmərəliliyini mütləq ifadə də xarakterizə edir. Müəssisənin fəaliyyətinin son nəticəsini obyektiv qiymətləndirmək üçün nisbi göstəricidən – rentabelilik göstəricisindən istifadə olunur.

Üç rentabelilik göstəricisini – ümumi, satılmış məhsulun və kapitalın rentabeliliyi – fərqləndirilir.

Müəssisənin ümumi rentabelliği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$R_{\text{üm.}} = \frac{M_{\text{bal.}}}{\bar{F}} \cdot 100$$

Burada, $M_{\text{bal.}}$ - balans mənfəətini (zərəri), $\bar{F}$ - əsas istehsal fondlarının, qeyri-maddi aktivlərin (patent, lisenziya, proqram məhsulları, ticarət markaları və s.) və maddi dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyərini göstərir.

Rentabelik göstəricisi istehsal fondlarının, qeyri-maddi aktivlərin və maddi dövriyyə vəsaitlərinin hər manatına mənfəətin həcmi xarakterizə edir. Əgər bu göstəricinin qiyməti vahiddən böyük olarsa onda müəssisə

rentabelli, kiçik olarsa qeyri-rentabelli hesab olunur. Bu göstərici məzmununa görə dünya təcrübəsində istifadə edilən mənfəət norması göstəricisinə (əldə edilən mənfəətin bütün avans edilmiş kapitalla nisbəti) yaxındır.

Satılmış məhsulun rentabelliğini hesablamaq üçün məhsul satışından əldə edilən mənfəəti onun istehsalına çəkilən xərclərə bölünür:

$$R_{\text{sat.}} = \frac{M_{\text{sat.}}}{z} 100 \quad \text{və yaxud} \quad R_{\text{sat.}} = \frac{(p-z)q}{zq} 100$$

Burada, M_{sat} - məhsul satışından mənfəəti, z - məhsul istehsalına xərcləri göstərir.

Satılmış məhsulun rentabelliği məhsul vahidinin məsrəfindən, məhsulun satış qiymətindən və məhsul çeşidinin dəyişməsindən asılıdır. Bu üç amilin məhsulun rentabelliğinin dinamikasına təsiri aşağıdakı indekslər sisteminin köməyi ilə qiymətləndirilir.

$$\frac{\sum (p_1 - z_1)q_1}{\sum z_1q_1} : \frac{\sum (p_0 - z_0)q_0}{\sum z_0q_0} = \left(\frac{\sum (p_0 - z_0)q_1}{\sum z_0q_1} : \frac{\sum (p_0 - z_0)q_0}{\sum z_0q_0} \right) \cdot \left(\frac{\sum (p_0 - z_1)q_1}{\sum z_1q_1} : \frac{\sum (p_0 - z_0)q_1}{\sum z_0q_1} \right)$$

Məhsulun orta rentabellik səviyyəsini ayrı-ayrı məhsul növünün rentabelliği ilə satılmış məhsulun xərc quruluşunun hasilinin cəmi kimi xarakterizə etmək olar.

$$\bar{R} = \sum R_i \cdot d_i$$

Burada, R_i - ayrı-ayrı məhsul növünün rentabelilik səviyyəsini, d_i - ayrı-ayrı məhsul növünün istehsalına və satışına xərclərin xüsusi çəkisini göstərir.

İndeks metodundan istifadə edərək mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə hər bir amilin təsirini müəyyən etmək olar:

Əsas dövrlə müqayisə də cari dövrdə mənfəətin ümumi mütləq dəyişməsi ($\Delta M_{\text{bal.}}$)

- müəssisənin ümumi rentabelliyyənin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M^{R}_{bal.} = (R_1 - R_0)Z_0$$

- məsrəfin məbləğinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M^{Z}_{bal.} = (Z_1 - Z_0)R_0$$

Burada, R_1 və R_0 - hesabat və əsas dövrdə müvafiq olaraq müəssisənin ümumi rentabelliyyəni, Z_1 və Z_0 - hesabat və əsas dövrdə məhsul istehsalı və satışına pul formasında cari xərcləri göstərir. Deməli,

$$\Delta M_{bal.} = \Delta M_{bal.}^R + \Delta M_{bal.}^Z$$

Kapitalın rentabelliyyəni maliyyə baxımından müəssisənin işgüzar fəallığını xarakterizə edir və kapitalın ümumi dövriyyəsi (aktivlərin rentabellik səviyyəsi, return on assets) göstəricisi vasitəsilə ölçülür.

$$R_{kap.} = \frac{D_{m\acute{a}h.sat.}}{K} 100$$

Burada, $D_{m\acute{a}h.sat.}$ - məhsul satışından daxilolmaları, K - müəssisənin kapitalını (aktivini, əsas kapitalını, maddi dövriyyə vəsaitlərini, qeyri - maddi aktivlərini) göstərir.

Aktivlərin rentabellik səviyyəsi (kapitalın ümumi dövriyyəsi) müəyyən dövr üzrə (rüb, il) müəssisənin əmlakının dövriyyə sayını, yaxud müəssisənin kapitalının hər manatına məhsul satışından daxilolmaların həcmi xarakterizə edir. Düsturdan göründüyü kimi dövriyyə sayının artması müəssisə əmlakının hər manatına məhsul buraxılışının artdığını göstərir.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən digər göstəricilər dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsidir. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün statistikada dövriyyə vəsaitlərinin hərəkət sürətini xarakterizə edən aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

- dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə əmsalı;
- dövriyyə vəsaitlərinin təhkim olunma əmsalı;
- bir dövriyyənin gün hesabı ilə orta müddəti;

- dövriyyə vəsaitlərini dövriyyəsinin sürətləndirilməsi nəticəsində dövriyyədən azad olunmuş dövriyyə vəsaitlərini həcmi.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə əmsalı dövr üzrə dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığının dövriyyə sayını xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{döv.}} = \frac{D_{\text{məh.sat.}}}{D\bar{V}_{\text{qal.}}}$$

Burada, $\Theta_{\text{döv.}}$ - dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalını, $D_{\text{məh.sat.}}$ - məhsul (iş. xidmət) satışından daxilolmaları, $D\bar{V}_{\text{qal.}}$ - dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığını göstərir.

Dövriyyə əmsalının təhkimolunma əmsalı bir manatlıq məhsul istehsal etmək üçün zəruri olan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{təh.}} = \frac{D\bar{V}_{\text{qal.}}}{D_{\text{məh.sat.}}}$$

Dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin orta müddəti göstəricisi dövriyyə vəsaitlərinin bir dəfə dövr etməsinin günlə müddətini göstərir və aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$t = \frac{D}{\Theta_{\text{döv.}}} \text{ yaxud } t = D \cdot \Theta_{\text{təh.}}$$

Burada, t - dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin orta müddətini, D - dövrdəki günlərin sayını (30, 90, 360) göstərir.

Əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin dəyişməsi nəticəsində dövriyyədən azad olmuş dövriyyə vəsaitlərinin həcmi aşağıdakı düsturlarla müəyyən olunur:

$$DV_{\text{azad.}} = \frac{D^1_{\text{məh.sat.}} \cdot t_0}{D} \cdot D\bar{V}^1_{\text{qal.}} \text{ yaxud}$$

$$DV_{\text{azad.}} = (\Theta_{\text{təh.}}^1 - \Theta_{\text{təh.}}^0) D^1_{\text{məh.sat.}}$$

Burada, DV_{azad} - dövriyyənin dəyişməsi nəticəsində dövriyyədən azad olmuş dövriyyə vəsaitlərinin həcmi, $D^1_{\text{məh.sat.}}$ - hesabat dövründə məhsul (iş, xidmət) satışından daxilolmaları, t_0 - əsas dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin orta müddətini, $D\bar{V}^1_{\text{qal.}}$ - hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığını, $\Theta_{\text{təh.}}^1$, $\Theta_{\text{təh.}}^0$ - hesabat və əsas dövründə dövriyyə vəsaitlərinin təhkimolunma əmsallarını göstərir.

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin şəxsi vəsaitləri və borc mənbələri hesabına formalaşır.

İnvestisiya kampaniyaları üçün səhmdar kapitalının mənfətliliyi böyük maraq doğurur (return on equiti). Səhmdar kapitalın rentabellik səviyyəsi mənfəətin səhmdar kapitalın orta dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyinin və ödəməqabliyyətliliyinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sabitliyi dedikdə təsərrüfat subyektinin əsas və dövriyyə kapitalına, qeyri-maddi aktivlərə yönəldiyi xərclərini və öhdəliklərini öz vəsaiti hesabına vaxtında ödəmək qabliyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mühüm meyarlarından biri onun ödəməqabliyyətliliyidir (yəni müəssisənin öz xarici öhdəlikçiləri ilə hesablaşmaq qabliyyəti).

Müəssisənin ödəməqabliyyətliliyini qiymətləndirmək üçün onların balansının quruluşunun qənaətciliyini əks etdirən xarakteristikalardan istifadə olunur. Onlara ilk növbədə likvidlik aiddir. Likvidlik müəssisənin aktivlərinin çevikliyi xarakterizə edən (maliyyə-kredit öhdəliklərinin vaxtında, müntəzəm ödəmək imkanları) anlayışdır. Deməli, müəssisənin likvidliyi öz borc öhdəliklərini vaxtında ödəməkqabliyyətində təzahür edir.

Balansın likvidliyi bir sıra əmsalların köməyi ilə müəyyən olunur. Bu əmsallar balansın müxtəlif aktiv maddələrinin müəyyən passiv maddələrinə nisbətidir. Likvidlik əmsalları müəssisə və təşkilatın borcunun kəmiyyəti ilə onun

ödənilməsi üçün istifadə edilə bilən likvidli vəsaitlər arasındakı əlaqəni göstərir. Hüquqi şəxsin öhdəliklərinin məbləğinin ona məxsus əmlakın dəyərindən artıq olması müflislik əlamətidir.

Likvidli vəsaitlər müəssisə və təşkilatın olduqca tez reallaşa bilən aktivlərdir. Müəssisə və təşkilatların balans mədələrinin reallaşma imkanlarının müddətinə görə qruplaşdırılması həyata keçirilir.

Bu əlamətə görə balansın aktivləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- tez reallaşan pul vəsaitləri, sabit tələbat olan qiymətli kağızlar. Məsələn, dövlət qiymətli kağızları;

- orta müddətə reallaşan pul vəsaitləri. Hesablardakı vəsaitlər və sair aktivlər;

- ləng (yavaş) reallaşan vəsaitlər. Bitməmiş istehsal və hazır məhsul da daxil olmaqla istehsal ehtiyatları;

- çətin reallaşan vəsaitlər. Əsas vəsaitlər və dövriyyədən kənar aktivlər.

Müəssisə və təşkilatların ödəməqabiliyyətliliyini qiymətləndirmək üçün cari, likvidlik, mütləq və tez likvidlik əmsallarından istifadə edilir.

Cari likvidlik əmsalı. Bu cari aktivlər hesabına qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi imkanlarını müəyyən edir və düstur şəklində aşağıdakı kimi yazılır:

$$\Theta_{\text{c.l.}(\text{ödəmə})} = \frac{CA}{QB}$$

Burada, CA- cari aktivləri (ehtiyatlar, pul vəsaitləri, debitor borcları və digər aktivlər, yəni balansın I və II bölmə aktivləri), QA- qısamüddətli borcları (xarici öhdəlikləri) göstərir. Cari likvidlik əmsalı qısamüddətli öhdəliklərin likvidli aktivlərlə necə ödənildiyini qiymətləndirməyə, yəni qısamüddətli öhdəliklərin hər manatına nə qədər likvidli vəsaitlərin düşdüyünü xarakterizə etməyə imkan verir. Əmsalın vahiddən kiçik olması maliyyə riskinin yüksək olduğunu, təsərrüfat subbyektinin kreditorlarla hesablaşmaq qabiliyyətində olmadığını göstərir. Əmsalın birə bərabər olması

təsərifat subyektinin maliyyə sabitliyinin təhlükəli olduğu deməkdir. Əmsalın müəyyən edilmiş səviyyədən xeyli böyük olması resurslardan qeyri-səmərəli istifadə edildiyini göstərir.

Mütləq likvidlik əmsalı ($\Theta_{m.l.}$) qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsinin təcili ödənilə biləcəyini göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{m.l.} = \frac{A_{s.l.}}{QB}$$

Burada, $A_{s.l.}$ - ən likvidli aktivləri (nəqd pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları. Məsələn tez satılan qiymətli kağızlar) göstərir.

Tez (təcili) likvidlik əmsalı təsərifat subyektinin cari öhdəliklərinin hansı hissəsinin yalnız mövcud pul vəsaitləri hesabına deyil, yüklənib göndərilmiş məhsullardan, yerinə yetirilmiş işlərdən, yaxud göstərilən xidmətlərdən gözlənilən daxil-olmalar hesabına ödənilə biləcəyini müəyyən etməyə imkan verir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{t.l.} = \frac{A_{t.l.}}{QB}$$

Burada, $A_{t.l.}$ - tez likvidli aktivləri (pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları) göstərir.

Səhmdar cəmiyyətlərinin likvidlik dərəcəsini qiymətləndirmək, onların əmlakının real dəyərini müəyyən etmək üçün xalis aktivlər göstəricisindən istifadə edilir. Xalis (təmiz) aktivlərin kəmiyyəti səhmdar cəmiyyətin aktivlərin məbləğindən onun öhdəliklərinin məbləğini çıxmaq yolu ilə müəyyən edilir. Xalis aktivlərin göstəricisi il üzrə işin yekunlarına görə hesablanır və o, nizamnamə kapitalından çox ola bilməz. Əgər xalis aktivlərin dəyəri onun nizamnamə kapitalının minimal kəmiyyətindən az olarsa onda səhmdar cəmiyyəti ləğv haqqında qərar qəbul etməlidir.

Statistika təcrübəsində müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyinin dəyişməsinə qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- sərbəstlik əmsalı;

- maliyyə sabitliyi əmsalı;
- maliyyələşdirmə əmsalı;
- investisiyalaşdırma əmsalı;
- şəxsi vəsaitlə təmin edilmə əmsalı;
- borc və şəxsi vəsatın nisbəti əmsalı;
- manevirlilik əmsalı.

Sərbəstlik əmsalı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin borc mənbələrindən sərbəstlik dərəcəsini göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{sər.}} = \frac{\text{ŞV}}{\text{ME}_{\text{b.m.}}}$$

Burada, ŞV- şəxsi vəsaiti (kapitalı), $\text{ME}_{\text{b.m.}}$ - borc mənbələrindən maliyyə ehtiyatlarının məbləğini göstərir.

Əmsal xüsusi vəsaitlərin müəssisənin ehtiyatının ümumi həcmində xüsusi çəkisini göstərir. Bu çəki nə qədər yüksək olarsa müəssisənin maliyyə sərbəstliyi bir o, qədər yüksək olur.

Maliyyə sabitliyi əmsalı təsərrüfat subyektinin öz fəaliyyətində uzunmüddət istifadə edə biləcəyi maliyyələşdirmə mənbələrinin xüsusi çəkisini göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\Theta_{\text{m.s.}} = \frac{\text{ŞV} + \text{UBV}}{\text{ME}_{\text{b.m.}}}$$

Burada, UBV - uzunmüddətli borc vəsaitlərini göstərir.

Əgər təhlil edilən dövrdə təsərrüfat subyektinin uzunmüddətli krediti yoxdursa onda maliyyə sabitliyi əmsalının qiyməti sərbəstlik əmsalının qiyməti ilə üst-üstə düşür.

Maliyyələşdirmə əmsalı təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin hansı hissəsinin öz şəxsi vəsaiti hesabına maliyyələşdirildiyini göstərir və düstur şəklində aşağıdakı kimi yazılır.

$$\Theta_{\text{m.}} = \frac{\text{ŞV}}{\text{BV}}$$

Burada, BV- borc vəsaitlərini (uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər) göstərir. Bu əmsalın qiyməti nə qədər yüksək olarsa bankların və kreditorların maliyyələşdirilməsi etibarlılığı bir o qədər yüksək olur.

İnvestisiyalaşdırma göstəricisi şəxsi kapitalın əsas kapitalla nisbətini xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{sər.}} = \frac{\text{ŞK}}{\text{ƏK}}$$

Burada, ŞK- şəxsi (xüsusi) kapitalı (sahibkarın tamamilə mülkiyyətində olan aktivlərin, istehsal edilmiş və edilməmiş maliyyə aktivlərinin dəyəri ilə həmin vaxt anına bütün öhdəlikləri arasındakı fərq). ƏK– əsas kapitalı (əsas kapital, torpaq) göstərir.

Müəssisənin öz öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti şəxsi (xüsusi) kapitalın quruluşu göstəriciləri vasitəsilə təhlil edilir.

Şəxsi vəsaitlə təmin olunma əmsalı müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün zəruri olan şəxsi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə edir və dövriyyə vəsaitlərinin kəmiyyətinin ehtiyat və xərclərin kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır:

$$\Theta_{\text{ş.v.t.}} = \frac{\text{ŞDV}}{\text{E}}$$

Burada, ŞDV - şəxsi dövriyyə vəsaitlərini, E- ehtiyatları (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, debitor borcları və sair dövriyyə aktivləri) göstərir.

Borc və şəxsi vəsaitlərin nisbəti əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{b.ş.n.}} = \frac{\text{BV}}{\text{ÜKE}}$$

Burada, ÜKE - müəssisənin ümumi kapitalını və ehtiyatlarını göstərir.

Manevirlilik əmsalı şəxsi dövriyyə vəsaitlərinin kapitalın ümumi həcminə nisbəti kimi hesablanır:

$$\Theta_{\text{man.}} = \frac{\text{ŞDV}}{\text{K}}$$

Əmsal şəxsi vəsaitin hansı hissəsinin daha çevik aktivə qoyulduğunu göstərir. Bu vəsaitlərin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa müəssisənin manevrilliyi üçün imkanlar bir o

qədər yüksək olur. Bu o deməkdir ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti sabitdir.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin statistik öyrənərkən debitor və kreditor borclarının mövcudluğu və quruluşuna da xüsusi fikir verilir. Debitor borcları göndərilən mallara, yerinə yetirilmiş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə görə debitorlara və büdcəyə olan borclardır.

Kreditor borcları daxil olmuş mallara görə tədarükçilərlə və podratçılarla, əldə edilmiş iş və xidmətlərlə, büdcəylə, büdcədənəknar fondlarla, əmək haqqına görə işçilərlə və digər kreditorlarla hesablaşmalar üzrə borclardır.

Debitor və kreditor borcları müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir göstərir. Uzunmüddət kreditor borclarının debitor borclarından çox olması müəssisənin ödəməqabiliyyətsizliyinə gətirib çıxarır.

Statistika debitor və kreditor borclarının həcmi, quruluşunu, müddətini və vaxtı keçmiş öhdəliklərin mövcudluğunu öyrənir. Statistika qısa və uzunmüddətli borcları ayrılıqda uçota alır.

Debitor və kreditor borclarını statistik öyrənərkən kreditor və debitor borclarının dövriyyə əmsalı və bir dövriyyənin müddəti göstəriciləri hesablanır və təhlil edilir.

Debitor və kreditor borclarının dövriyyə əmsalını hesablamaq üçün məhsul (iş, xidmət) satışından daxil olmaları debitor (kreditor) borclarına bölürlər.

Bir dövriyyənin müddətini hesablamaq üçün iş dövrədəki təqvim günlərinin sayını debitor (kreditor) borclarının dövriyyə əmsalına bölürlər.

Fasiləsiz istehsal prosesini həyata keçirmək üçün müəssisə və təşkilatlar məhsul istehsalı və satışının bütün formalarında və mərhələlərində dövriyyə vəsaitlərinə malik olmalıdırlar.

Beləliklə, müəssisə və təşkilatların maliyyə statistikasının göstəricilər sisteminin kompleks təhlili təsərrüfat subyektinə imkan verir ki, pul vəsaitlərinin vəziyyətini və ona olan tələbatını hərtərəfli xarakterizə etsin, habelə bazar

iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə strategiyasını proqnozlaşdırın.

Testlər:

1. Təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan, istehsal məsrəflərini həyata keçirmək və maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinə nə ad verirlər?

- A) Maliyyə siyasəti;
- B) Maliyyə ehtiyatı;
- C) Dövlət büdcəsi.

2) Verilənlərdən hansılar müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətini statistik qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilərə aid edilir?

- A) Satışdan daxilolmalar, mənfəət;
- B) Rentabellik, likvidlik, dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu və dövriyyəsi, maliyyə leverajı;
- C) Bunların hamısı.

3) Statistika təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəliliyini qiymətləndirmək üçün iqtisadi mahiyyəti, funksional təyinatı müxtəlif olan hansı mənfəət göstəricilərindən istifadə edilir?

- A) Balans və satışdan mənfəət;
- B) Xalis, bölüşdürülməmiş və vergi tutulan mənfəət;
- C) A və B.

4) Verilənlərdən hansı balans mənfətinin ünsürüdür?

- A) məhsul (iş və xidmətin) satışından mənfəət;
- B) Sair satışdan mənfəət, satışdan kənar əməliyyatlardan mənfəət;
- C) Bunların hamısı.

5) Verilmiş düsturlardan hansı məhsul satışından mənfəətin düsturudur?

$$A) M_{\text{sat.}} = \sum (P - Z)q;$$

$$B) \Theta_{\text{t.l.}} = \frac{A_{\text{t.l.}}}{QB};$$

$$C) \sum Pq.$$

6) Balans mənfəətinin əsas istehsal fondlarının, qeyri-maddi aktivlərin və maddi dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyərinə nisbəti nəyi anladır?

- A) Ümumi rentabelliği;
- B) Xüsusi rentabelliği;
- C) Təmiz rentabelliği.

7) Məhsul satışından daxilolmaların dövriyyə vəsaitlərinin orta qalıqına nisbətindən alınan göstəriciyə nə ad verirlər?

- A) Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə əmsalı;
- B) Balansın aktivi;
- C) Əsas kapitalın dövriyyəsi əmsalı.

8) Verilənlər düsturlardan hansı dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin orta müddəti göstəricisidir?

$$A) t = \frac{D}{\Theta_{\text{döv.}}};$$

$$B) t = D \cdot \Theta_{\text{təh.}};$$

C) Hər ikisi.

9) Statsitikada məhsul (iş, xidmət) satışından daxilolmaların debitor borclarına nisbətində nə ad verirlər?

- A) Debitor borclarının dövriyyə əmsalı;
- B) Kreditor borclarının dövriyyə əmsalı;
- C) A və B.

10) Müəssisə və təşkilatların olduqca tez reallaşa bilən aktivlərinə nə ad verirlər?

- A) Hazır məhsul;
- B) Bank faizi ;
- C) Likvidli vəsaitlər.

FƏSİL 4

Sığorta bazarı statistikas

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq ölkədə dinamik inkişaf edən sferalardan biri də sığortadır. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində sığorta kampaniyalarına həm müstəqil təsərrüfat subyekti, həm də dövlət tənzimlənməsinin obyektini kimi baxmaq lazımdır.

Maliyyə münasibətlərinin mühüm tərkib hissələrindən olan sığorta - sığorta olunanın əmlakının və əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində münasibətləri əks etdirir.

Statistik informasiya axınlarının formalaşması prosesində istifadə edilən maliyyə vasitələrinin beynəlxalq təsnifatına uyğun olaraq sığorta kampaniyaları «maliyyə idarələri» sektoruna aid edilir.

İqtisadi kateqoriya kimi sığorta hər bir ölkənin maliyyəsinin tərkib hissəsidir. Lakin əgər maliyyə axınları bütövlükdə gəlirlərin, xərclərin və yığımın bölgüsü və təkrar bölgüsü ilə bağlı olarsa onda sığorta yalnız subyektlər arasındakı təkrar bölgü münasibətlərini əks etdirir.

Sığorta xidmətlərinə tələb və təklif sığorta bazarında yaranır.

Bu iqtisadi kateqoriyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

- bazar iqtisadiyyatının riskli xarakteri ilə əlaqədar olaraq sığorta hallarının yaranmasının ehtimalla, təsadüfi xarakteri. Sığorta hadisəsi - bu, hüquqi və fiziki şəxslərə maddi və mənəvi zərərin vurulmasına səbəb ola bilən gözlənilməyən və qarşısı alına bilməyən hadisələrin baş verməsidir.

- natural və dəyər ölçülərinin köməyi ilə vurulan zərərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü;

- vurulan zərərin təkrar bölgüsünün obyektiv zəruriliyi;

- sığorta fonduna səfərbər edilən vəsaitlərin qaytarılması. Hər bir sığortaçının sığorta ödəməsinin yalnız bir təyinatı – vurulan zərərin ehtimal olunan məbləğini ödəmək – vardır.

Müasir şəraitdə idarəetmə qərarları qəbul edərkən və kampaniyaların idarəetmə strategiyalarını işləyib hazırlayarkən maliyyə-iqtisadi fəaliyyətin statistik təhlilinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Kampaniya öz üzərinə sığorta olunanın əmlak mənafeələrinə toxunan risklər götürür. Sığorta kampaniyasının fəaliyyəti ehtimal, təsadüflük kateqoriyası ilə bağlıdır. Ödəmələrin mümkün həcmələri haqqında təssəvürə malik olmadan sığorta fəaliyyəti prosesində sabitliyi saxlamaq praktiki olaraq çətindir. Yalnız riyazi-statistik aparat təsadüfi prosesləri təsvir etməyə və sığorta sahəsində formalaşan real vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir.

Sığorta statistikasının predmetini məqsədli pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və onların istifadəsi prosesində yaranan kəmiyyət qanunauyğunluqlarının öyrənməsi təşkil edir.

Bu qeyd eilənlərə əsaslanaraq sığorta statistikasının qarşısında duran ümumi vəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar;

- sığorta işi, sığorta edən və sığorta olunan haqqında statistik informasiyanın yığılmasını və işlənməsini təşkil etmək;

- yığılmış informasiyanı qruplaşdırmaq və təsnifatlaşdırmaq;

- şəxsi və əmlak sığortası sahəsində sığorta xidmətinin qiyməti kimi faiz dərəcəsini hesablamaq;
- sığorta kampaniyalarının maliyyə sabitliyini təhlil etmək;
- uçot və statistikanın beynəlxalq təcrübəsinə keçidlə əlaqədar olaraq statistika işlərində seçmə tədqiqatının tətbiqinin genişləndirilməsi və s.

Sığortaya məruz qalan obyektlərin, sığortaçı və sığorta olunanlar kateqoriyasının, habelə sığorta işinin həcminin müxtəlifliyi onların statistik təsnifatlaşdırılmasını tələb edir. Təsnifatlaşdırmaya yanaşmalar onların əsasında duran məqsəd və kateqoriyalardan asılıdır. İlk növbədə sığorta məcburi və könüllü sığortaya ayrılır.

Məcburi sığortanın aparılması qanunla nəzərdə tutulur. Bu halda sığorta edən müvafiq əmlak mənafelərinin sığorta etməyə (qorumağa), sığorta olunan isə sığorta haqqını ödəməyə məcbur edilir (borcludur). Bu sığorta sahəsinin başdan-başa əhatə olunmasını və sığortanın müddətsizliyini nəzərdə tutur.

Məcburi sığortaya sosial sığorta, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlak sığortası, tikililərin (binaların, sərnişinlərin və hərbi qulluqçuların sığortası və s.) sığortası aiddir.

Könüllü sığorta məcburi xarakter daşımır. Sığorta kampaniyaları sığorta sahələrini öz aralarında bölür. Sığorta olunanların əhatəliliyi başdaş-başa deyil. Könüllü sığorta da qarşılıqlı öhdəliklərin şərtləri və müddəti sığorta müqaviləsində öz əksini tapır.

Risk anlayışının sığorta statistikasına üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Praktiki olaraq sığortada bütün təsnifatlaşdırmalar və qruplaşdırmalar onunla bağlıdır.

Hərfi mənada «risk» sözünün mənası «nəticəsi məlum olmayan, təhlükəli qərarlar qəbul edilməsi» deməkdir.

Sığorta əməliyyatlarında risk aşağıdakı mənalarda şərh edilir:

- sığorta hadisəsindən ehtimal olunan zərər;

- sığorta ilə əhatə olunmayan əmlakın dəyərinin bir hissəsi;

- sığorta qiymətləndirmələri üzrə konkret sığorta obyektləri;

- dəyən zərərin ehtimal olunan dərəcəsi.

Deməli, sığorta riski dedikdə sığorta hadisəsinin baş vermə ehtimalı başa düşülür. Bu, sığorta risklərinin statistik təsnifatlaşdırılmasının əsasında durur. Ən geniş yayılmış təsnifat sığorta risklərinin iki əsas qrupa ayrılmasıdır:

- həyatın sığortalanması ilə bağlı risklər (ölüm, müəyyən yaşa qədər yaşama hadisələri);

- həyatın sığortalanmasından başqa digər sığortalanma ilə bağlı risklər.

Ölüm müəyyən yaşa qədər yaşama hallarının sığortalanmasına, uşaqların sığortalanması uzunmüddətli sığortalanmaya aid edilir.

Bədbəxt hadisələrindən sığortalanma qısamüddətliyədir. Bu cür müqavilələr bir qayda olaraq bir neçə gündən bir ilə qədər bağlanır.

Həyatın sığortalanmasında əsas istiqamətlərdən biri bədbəxt hadisələr üzrə risklərin təsnifatlaşdırılmasıdır. Risk məlumatlarının sığortalanması məcburi və könüllü formada həyata keçirilir. Sığorta edənin təklif etdiyi müqavilələr – sığorta məhsuludur və insan həyatına (xoşagəlməz) mənfi təsir göstərə bilən bütün mümkün hadisələri əhatə edir. Burada həyatın, yaxud sağlamlığın yangınla, daşqınla, iş qabiliyyətinin itirilməsi, öldürmə ilə nəticələnən zorakı fəaliyyətlə bağlı riskləri, mülkiyyətin itirilməsi ilə bağlı maddi riskləri, oğurluq, qarət, çinayətəkar ünsürlər tərəfindən hücumlarla bağlı riskləri, tibbi riskləri fərqləndirmək olar.

Sığorta statistikasında əmlakın itgisi, yaxud korlanmasının sığortalanması ilə bağlı risklərin qruplaşdırılması da aparılır. Təbii və bədbəxt hadisələrdən əmlakın itkisinin riskləri onların növləri üzrə qruplaşdırılır.

Bundan başqa sığorta statistikasında texniki risklərin qruplaşdırılması da aparılır.

Sığorta statistikasındı sahibkarlıq risklərinin, sığorta kampaniyalarının şəxsi risklərinin sığortalanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölçülməsi üsuluna görə sığorta risklərini iki qrupa ayırmaq olar. Ölçülmə üsulu və metodu riskin məzmunu və təzahür etmə xarakteri ilə müəyyən edilir. Orta kəmiyyət riskin statistik ölçülməsi üçün əsasdır. Mütləq və orta kəmiyyətlərdən istifadə edərək riskin statistik xarakteristikasını vermək olar.

Tarif dərəcəsinin (sığorta xidmətinin qiymətinin) hesablanması mühüm statistik vəzifə olmaqla, hər bir sığorta kampaniyası özünün fərdi statistik informasiya bazasına əsaslanaraq həll edir. Sığorta ödəməli şərti xarakter daşıyır, yəni sığorta hadisələrinin baş vermə ehtimalı ilə bağlıdır və onların hesablanması maliyyə riyaziyyatının standart alqoritmlərinə əsaslanır.

Tarif dərəcəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi sığorta kampaniyasının maliyyə sabitliyini müəyyən edir. Sığorta fəaliyyətinə nəzarət edən orqanlar tarif dərəcəsinin hesablanmasına və onun metodoloji təminatına böyük fikir verir.

Sığorta tarifinin əsasız aşağı salınması sığorta fəaliyyətinin dayandırılmasına gətirib çıxarar. Düzdür, sığorta kampaniyası hesablama metodikasını özü müəyyən edir. Əgər bu metodika tövsiyyə olunan standartlardan fərqlənərsə onu sığorta nəzarəti orqanlarında təsdiq etdirmək lazımdır. Normativ sənədlərdə tarif dərəcəsinin minimum həddi tənzimlənilir, yuxarı həddi isə kampaniya özü müəyyən edir.

Şəxsi sığortada tarif dərəcəsinin hesablanması metodologiyası əmlak sığortasından fərqlənir. Fərq, sığorta hadisələrinin ehtimalılığının hesablanması xarakteri və mexanizmi ilə müəyyən olunur. Bu, həyatın sığortalanmasında müvafiq yaşa qədər ölmə, yaxud $X+n$ yaşa qədər yaşama ehtimalı, əmlak sığortasında isə sığorta məbləğinin orta zərərlik göstəricisidir.

Şəxsi və əmlak sığortasında tarif dərəcəsinə hesablayarkən formalaşmış gəlirlilik normasının və onun ehtimallı

proqnozunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Gəlirlilik norması nə qədər yüksək olarsa tarif dərəcəsinin minimum həddinin artırılmasına bir o qədər əsas var.

Əmlak sığortasında netto və brutto tarif dərəcə hesablanarkən gəlirlilik norması nəzərə alınmır. Buna baxmayaraq bu göstərici kampaniyanın maliyyə vəziyyətinə mühüm təsir göstərir.

Göstərilən sığorta xidmətinə görə hesabalmaların xarakterindən asılı olaraq ödəmələrin həcmi, şərti və əlavə məbləğin hesablama metodologiyası fərqlənir. Tarifin həcmi yalnız hesablamaların texniki tərəfindən deyil, həm də sığortaya daxil olan şəxslərin fiziki, sosial xüsusiyyətlərindən və başqa vəziyyətdən asılıdır. Ona görə də ölkənin müxtəlif regionlarında müxtəlif vətəndaşlar qrupu üçün sığortanın qiyməti diferensiallaşdırılır. Tarif hesablanarkən bunun nəzərə alınması zəruridir. Deməli, şəxsi sığortada netto stavkanı hesablamaq üçün insanın fəaliyyətinin və həyatının bütün tərəfləri haqqında ətraflı statistik informasiyaya malik olmaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə ölüm cədvəli qurulur.

Şəxsi sığortada birdəfəlik netto stavka ümumi şəkildə aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$NS_{x;n} = \frac{l_{x+n} V^h}{l_x} SM$$

Burada, $NS_{x;n}$ - x yaşdan n yaşa qədər yaşama hadisəsinə hesablanmış birdəfəlik netto stavkanı, l_x - sığortalanmanın ilk müddətinə şəxslərin sayını, l_{x+n} - sığortalanma müddətinin sonuna qədər yaşayan şəxslərin sayını, V^h - müqavilə müddətinə və gəlirlilik normasına müvafiq diskontlaşdırıcı ədədi, SM - sığorta məbləğini göstərir. Diskontlaşdırıcı ədəd ümumi halda aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V_n^n = \frac{1}{(1+G_n)^h}$$

Burada, G_n - gəlirlilik normasını, n - müqavilənin müddətini göstərir.

Sığorta olunan müqavilə bağlayaraq netto stavka deyil, brutto stavka ödəyir. Belə ki, sığorta kampaniyası işi apararkən öz xərcini ödəməli və mənfəət əldə etməlidir. Deməli, brutto stavka = netto stavka + sığorta işinin aparılması xərcləri

Sığorta kampaniyası öz funksiyaların yerinə yetirmək üçün həyata keçirdiyi xərclərə sığorta işinin aparılması xərcləri deyilir.

Ümumi halda netto stavka zərərin və risk əlavələrinin məbləğinə bərabərdir. Risk əlavələrinin hesablanması təsadüfi kəmiyyətlərin bölgüsü qanununa əsaslanır. Normal bölgü qanunu üçün $t = \frac{X - \bar{X}}{\sigma}$ götürülür. Buradan gözlənilən

zərərlik $X = \bar{X} + t\sigma$ -a bərabərdir. Deməli, əmlak sığortasında netto stavka ümumi halda aşağıdakı kimi hesablanır: $\bar{M}_{zər.} + t\sigma$. Sığorta ödəmələrinin gözlənilən xətası müəyyən ehtimalla verilmiş həddən yüksək olmamalıdır. İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi şəraitində əmlak sığortasının hər bir növü üzrə tarif dərəcəsi hesablayarkən zərərliyin dinamikasında formalaşan meyli nəzərə almaq zəruridir.

Sığorta statistikasını sığorta bazarında baş verən sığorta hadisələrinin kəmiyyə və keyfiyyət qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün göstəricilər sistemindən istifadə edir. Bu zaman üç qrup - mütləq, nisbi və orta göstəricilərdən istifadə edir.

Əsas mütləq göstəricilərə aiddir:

- sığorta obyektlərinin maksimal mümkün sayı (sığorta sahəsi) – N_{max} ;
- sığorta olunmuş obyektlərin ümumi sayı, yaxud bağlanmış müqavilələrin ümumi sayı (sığorta portfeli)- N ;
- sığorta halarının yaxud hadisələrinin sayı – m ;
- sığorta hadisələri nəticəsində zərər çəkmiş obyektlərin sayı – n ;
- bütün sığorta olunmuş obyektlərin ümumi sığorta məbləği – S ;

- zərər çəkmiş obyektlərin sığorta məbləği - S_n ;
  - daxil olmuş sığorta haqlarının məbləği - P_n ;
  - sığorta qaytarmaları üzrə ödənilmiş məbləğ - W ;
- Orta göstəricilərə aiddir:

- sığorta olunmuş obyektlərin orta sığorta məbləği;

$$\bar{S} = \frac{S}{N}$$

- zərərə çəkmiş obyektlərin orta sığorta məbləği;

$$\bar{S}_n = \frac{S_n}{n}$$

- sığorta qaytarmalarının orta məbləği;

$$\bar{W} = \frac{W}{n}$$

- sığorta ödəmələrinin (üzvülük haqqının) orta həcmi;

$$\bar{V} = \frac{P_n}{N}$$

Mühüm nisbi göstəricilərə aiddir:

- sığorta məbləğinin zərərliyi;

$$S_{z\text{ör.}} = \frac{W}{S_n} \cdot 100$$

- sığorta qaytarmalarının ödənmə səviyyəsi;

$$S_{\text{qayt.ödən.məb.}} = \frac{W}{P_n} \cdot 100$$

- zərər çəkmiş obyektlərin xüsusi çəkisi;

$$S_{z\text{ör.çək.}} = \frac{n}{N} \cdot 100$$

- sığorta sahəsinin əhatə olunması göstəricisi;

$$S_{\text{sig.sah.əhat.}} = \frac{N}{N_{\text{max}}} \cdot 100$$

Orta zərərlik göstəricisi aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$\bar{S}_{z\text{ör.}} = \frac{\sum S_{z\text{ör.}}}{n}; \quad \bar{S}_{z\text{ör.}} = \frac{\sum S_{z\text{ör.}} \cdot S_n}{n}$$

Sığorta qaytarmalarının ödənmə səviyyəsi göstəricisindən sığorta kampaniyasının maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün istifadə edilir. Bu göstəricinin qiyməti nə qədər kiçik olarsa sığorta təşkilatı bir o qədər rentabellidir.

- sığorta təşkilatının gəlirinin mütləq məbəlği;

$$\Delta G = D_n - W$$

- sığorta təşkilatının nisbi gəlirliliyi;

$$NG = \frac{D_n - W}{D_n}$$

- sığorta məbəlğinə nisbətə ödəmələrin səviyyəsi;

$$SM_{\text{ödn.sov.}} = \frac{D_n}{S}$$

Statistika bu və ya digər sığorta kampaniyalarının cəlb ediciliyini, onların maliyyə vəziyyətini və reytingini müəyyən etmək üçün göstəricilər sistemindən istifadə edir. Belə göstəriciləri üç qrupda – mütləq, nisbi və orta göstəricilər birləşdirmək olar

Sığorta təşkilatlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin statistik təhlilində ən çox istifadə edilən mütləq göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- kampaniyanın şəxsi və ona bərabər tutulan vəsaitlərinin mütləq həcmi;

- bütünlükdə sığorta portfeli və sığortanın ayrı-ayrı növləri üzrə daxil olmuş sığorta vəsaitlərinin mütləq həcmi;

- sığorta ödəmələrinin mütləq həcmi;

- tarif dərəcəsinin mütləq həcmi və s.

Daha çox istifadə edilən nisbi göstəricilərə aiddir:

- aktivlərin quruluş göstəriciləri;

- sığorta vəsaitləri və ödəmələrin nisbətinin normativdən kənarlaşma əmsalı əsasında qiymətləndirilən ödəməqabiliyyətlik səviyyəsi;

- şəxsi və ona bərabər tutulan vəsaitlərin daxil olan sığorta haqlarının ümumi məbəlğinə nisbəti;

- sığorta əməliyyatlarında təkrar sığortanın xüsusi çəkisi;

- xalis mənfəətin şəxsi (xüsusi) kapitala nisbəti. Bu göstərici maliyyə - iqtisadi səmərəlilik baxımından kampaniyaların fəaliyyətini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

- xalis mənfəətin məsrəfə yaxud sığorta ödəmələrinin (haqqının) ümumi məbləğinə nisbəti. Bu göstərici sığorta fəaliyyətinin rentabelliğini göstərir.

- sığorta işinin aparılması xərclərinin mənfəətə nisbəti;

- sığorta işinin aparılması xərclərinin yığılmış sığorta haqqına nisbəti və s.

Sığorta ilə bağlı statistik hesablamalarda daha çox rast gəlinən orta göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- şəxsi vəsaitin hər manatına orta hesabla düşən mənfəət;

- bütövlükdə və sığortanın müxtəlif növləri üzrə yığılmış sığorta vəsaitlərinin (haqqının) hər manatına düşən mənfəət;

- yığılmış sığorta vəsaitlərinin (haqqının) hər manatına düşən kampaniyanın şəxsi ehtiyaclarına yönəldilən xərclər;

- bütövlükdə və sığortanın növləri üzrə daxilolmaların hər manatına ödəmələrin orta həcmi;

- kampaniyada işləyən hər nəfərə düşən daxilolmaların həcmi və s.

Statistik təhlilin qarşısında duran vəzifələrdən və bazarın konyukturasından asılı olaraq qeyd edilən göstəricilərlə yanaşı digər göstəricilərdən də istifadə edilə bilər.

Sığorta bazarının inkişafı sığorta təşkilatlarının etibarlılıq reytinginin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Deməli, sığorta statistikasının aktual və müstəqil problemlərindən biri reytingin hesablanması metodologiyasını işləyib hazırlamaqdır.

Obyektiv reyting istehlakçıları (müşəriləri) sığorta xidmətlərinə düzgün istiqamətləndirməyə kömək edir.

Sığorta kampaniyalarının reytinginin müəyyən edilməsi metodologiyasının çətinliyi texniki deyil, zəruri informasiyanın yığılması ilə bağlıdır. Bunun üçün əsasən balans məlumatlarından istifadə edilir.

Bir iki göstərici üzrə kəpaniyaların reytinginin verilməsi onların bazarda yerini və maliyyə vəziyyətini obyektiv əks etdirmir. Deməli, sığorta kəpaniyalarının fəaliyyətini müxtəlif tərəfdən qiymətləndirməyə və təhlil etməyə imkan verən göstəricilər sisteminin olması zəruridir. Kəpaniyaların reytingindən sığorta bazarını tənzimləmək və idarəetmək üçün mühüm vasitə kimi istifadə etmək olar.

Onu da qeyd edək ki, reytingi hesablamaq üçün istifadə edilən statistik göstəricilər reytingin vəzifəsindən, sığorta bazarının konyukturasından və s. asılı olaraq dəyişə bilər.

Təcrübədə sığorta kəpaniyalarının reytingini müəyyən etmək üçün onların maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

1.) Cari etibarlılıq (ödəmələrin səviyyəsi);

$$CE = \frac{SBÖ}{DSÖ}$$

Burada, CE - cari etibarlılıq (ödəmələrin səviyyəsi) göstəricisini, SBÖ-sığortanın bütün növləri üzrə sığorta ödəmələrini, DSÖ-daxil olan sığorta vəsaitlərinin ümumi məbləğini göstərir.

2). Maliyyə sabitliyi;

$$MS = \frac{ÖNK + DŞV + SE}{DSÖ}$$

Burada, MS-maliyyə sabitliyini, ÖNK-ödənməmiş nizamnamə kapitalını, DŞV-digər şəxsi vəsaitləri, SE - sığorta ehtiyatını, DSÖ - daxil olmuş sığorta haqlarının ümumi məbləğini göstərir.

3). Sığorta fəaliyyətinin rentabelliği;

$$SFR = \frac{SFM}{DSÖ}$$

Burada, SFR-sığorta fəaliyyətinin rentabelliğini, SFM - sığorta fəaliyyətindən mənfəəti, DSÖ-daxil olmuş sığorta haqlarının ümumi məbləğini göstərir.

4). İntestisiya fəaliyyətinin rentabelliği;

$$IFR = \frac{İM}{SE}$$

Burada, İFR-investisiya fəaliyyətinin rentabelliğini, İM-investisiyadan mənfəəti, SE-sığorta ehtiyatını göstərir.

5). Aktivlərin quruluşu;

$$AQ = \frac{ÖNK + DŞV}{SE}$$

Burada, AQ-aktivlərin quruluşunu, ÖNK- ödənməş nizamnamə kapitalını, DŞV-digər şəxsi vəsaitləri, SE- sığorta ehtiyatını göstərir.

6). Tərar sığorta fəaliyyətinin etibarlılığı;

$$TSFE = \frac{KSHM}{DSÖ}$$

Burada, TSFE- təkrar sığorta fəaliyyətinin etibarlılığını, KSHM-sığorta müqaviləsi üzrə köçürülmüş sığorta haqqının məbləğini, DSÖ-daxil olmuş sığorta haqqlarının ümumi məbləğini göstərir.

7). İdarəetmə xərclərinin xüsusi çəkisi;

$$d_{ie.} = \frac{SFÜX}{DSHÜM}$$

$d_{ie.}$ -idarəetmə xərclərini xüsusi çəkisini, SFÜX-sığorta fəaliyyəti üzrə xərcləri, DSHÜM-daxil olmuş sığorta haqqlarının ümumi məbləğini göstərir.

Bu göstəricilər sığorta kompaniyalarının maliyyə-iqtisadi sabitliyini xarakterizə edir.

Bu göstəricilər əsasında hesablanmış əmsalları rəqəmləşdirməklə reytingdə iştirak edən sığorta kompaniyaların yeri müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta kompaniyalarının etibarlılıq səviyyəsinin reytingini müəyyən etmək üçün hərfi işarələr sistemindən istifadə edilir. Beynəlxalq reyting agentliyinin sığorta kompaniyalarının maliyyə sabitliyi reytinginə verdiyi simvollar aşağıdakılardır.

AAA - olduqca yüksək;

AA - çox yüksək;

- A - yüksək;
- BBB - yaxşı;
- BB - sərhəddə olan;
- B - aşağı;
- SSS - çox aşağı.

İqtisadi şərait dəyişdikcə və sığorta bazarı inkişaf etdikcə ölkədə sığorta kampaniyalarının reytingi beynəlxalq reyting agentliyinin metodologiyası əsasında hesablanacaqdır.

Testlər:

1. Milli Hesablar Sistemində sığorta kampaniyaları hansı sektora aid edilir?

- A) «Dövlət idarələri» sektoruna;
- B) «Maliyyə idarələri» sektoruna;
- C) «Ev təsərrüfatları» sektoruna.

2) Sığorta statistikasında neçə qrup göstəricilərdən istifadə edilir?

- A) 2;
- B) 3;
- C) 7.

3) Verilənlərdən hansı sığorta statistikasının mütləq göstəricilərinə aid edilir?

- A) zərər çəkmiş obyektlərin sığorta məbləği, sığorta hadisələrinin sayı;
  - B) sığorta haqlarının və sığorta ödəmələrinin məbləği.
- Bütün sığorta olunmuş obyektlərin sığorta məbləği;
- C) Bunların hamısı.

4) Sığorta olunmuş obyektlərin ümumi sığorta məbləğinin sığorta portfelinə nisbəti nəyi anladır?

- A) Sığorta olunmuş obyektlərin orta sığorta məbləğini;
- B) Sair satışdan mənfəəti;
- C) Sığortanın tezliyini.

5) Zərər çəkmiş obyektlərin sayının sığorta portfelinə nisbətindən alınan göstərici nəyi xarakterizə edir?

- A) Nizamnamə kapitalını;
- B) Zərər çəkmiş obyektlərin xüsusi çəkisini;
- C) Zərər çəkmiş obyektlərin sayını.

6) Verilənlərdən hansılar sığorta təşkilatının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edən mütləq göstəricilərə Aiddir?

- A) Sığorta kampaniyasının şəxsi və ona bərabər tutulan vəsaitlərinin həcmi, sığorta ödəmələrinin həcmi;
- B) bütövlükdə sığorta portfeli və sığortanın ayrı-ayrı növləri üzrə daxil olmuş sığorta vəsaitlərinin həcmi;
- C) Bunların hamısı.

7) Sığorta portfelinin sığorta sahəsinə nisbəti nəyi anladır?

- A) Sığorta sahəsinin çoxluğunu;
- B) Sığorta sahəsinin əhatə olunması səviyyəsini;
- C) Sığortanın orta səviyyəsini.

8) Verilənlər düsturlardan hansı sığorta təşkilatının nisbi gəlirliliyinin düsturudur?

- A) $NQ = \frac{D}{\Theta_{\text{döv.}}}$;
- B) $NG = \frac{D_n - W}{D_n}$;
- C) Hər ikisi.

9) Statsitikada sığorta kampanialarının reytingini müəyyən edərkən əsasən hansı göstəricilərdən istifadə edilir?

- A) Cari etibarlılıq;
- B) Maliyyə sabitliyi və sığorta fəaliyyətinin rentabelliği;
- C) A və B.

10) Verilənlərdən hansı sığorta təşkilatlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edən nisbi göstəricilərə aiddir?

A) Aktivlərin quruluş göstəriciləri;

B) Xalis mənfəətin şəxsi kapitala və məsrəfə nisbəti;

C) A və B.

FƏSİL 5

İqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi

statistikası

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar bank işinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Ölkədə bank sisteminin dinamik inkişafı bankların fəaliyyəti haqqında statistik informasiyanın olmasını, onların fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsini və səciyələndirilməsini tələb edir. Bank statistikasının əsas vəzifəsi ölkənin pul-kredit sistemini idarəetmək üçün zəruri informasiyanı əldə etmək, analitik materiallar işləyib hazırlamaqdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycanda 110 min adama bir bank, Belçikada 1000 adama, Almaniyada 1400 adama. Avropa üzrə 2300 adama bir bank düşür. ABŞ-da bankların 75%-i əhalisinin sayı 15000 nəfər olan şəhər və qəsəbələrdə cəmləşmişdir.

Bank statistikasının obyektı bank fəaliyyətidir. Statistik təhlilin subyektı bankların özü, digər kredit təşkilatları, real və potensial müştərilər, fiziki və hüquqi şəxslərdir. Bank fəaliyyətinin statistik təhlilində məqsəd gəlirliliyi müəyyən edən amilləri aşkar etməkdən, likvidliyi təmin etməkdən, bank xidmətləri göstərilərkən riskin dərəcəsini qiymətləndirməkdən və onları minimumlaşdırmaqdan, habelə Milli Bankın müəyyən etdiyi iqtisadi normativlərə riayət etməkdən ibarətdir. Bankın əsas vəzifələrinə aiddir:

- dövlətin, kooperativ birliklərin, müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, ictimai təşkilatların və əhalinin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərin cəmləşdirmək;
- iqtisadiyyatı və əhalini qısa və uzunmüddətə kreditləşdirmək;
- kapital qoyuluşunu maliyyələşdirmək;
- nəqdsiz hesablaşmaları həyata keçirmək;
- kredit idarələrinin kassası vasitəsilə nəqd pulun dövriyyəsinə həyata keçirmək;
- əmanət işini təşkil etmək;

- ölkənin pul-kredit siyasətinin taktika və strategiyasını işləyib hazırlamaq və s.

Statistika bank sistemini və onun fəaliyyətini müxtəlif aspektlərdən (onların sayına, mülkiyyət formasına və bankların təyinatı üzrə, kredit-hesablaşma xidmətinin növlərinə, onların göstərliyi xidmətlərin çeşidinə görə) öyrənir.

Statistika aşağıdakı növ bank xidmətlərini fərqləndirir:

- uçot - əməliyyat işləri (müşərilərin şəxsi hesablarının və müxbir hesablarının açılması, aparılması və bağlanması, borclar üzrə faizlərin hesablanması, silinməsi və s.);

- kreditləşdirmə (kredit fəaliyyətini planlaşdırmaq, kredit münasibətlərinin iqtisadi-statistik təhlili, banklarla müəssisələrin kredit münasibətlərini tənzimləmək və s.);

- pulun tədavülü (kassa planının tərtibi və icrası, kassa planının yerinə yetirilməsini planlaşdırmaq və s.);

- pul xidmətinin göstərilməsi (kredit kartları ilə xidmətin təşkili, avtomat kassalarla xidmətin təşkili və s.);

- təşkilatın maliyyə - iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək.

Bank statistikasının göstəricilər sistemini dörd səviyyədə formalaşdırmaq olar.

Birinci səviyyə - ilkin göstəricilərdir. İlkin göstəricilər regionun, yaxud bütövlükdə ölkənin bank sisteminin inkişaf səviyyəsinin əsas amllərini xarakterizə edir. Birinci səviyyənin əsas göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir:

- bank aktivlərinin mütləq kəmiyyəti. Həmin ərazidə bank sisteminin əməliyyatlarının miqyasını xarakterizə edir;

- inflyasiyanın səviyyəsi. Real aktivlərin kəmiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq belə göstərici kimi mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi çıxış edir;

- real aktivlərin həcmi. Bank əməliyyatlarının real miqyasının dəyişməsinə xarakterizə edir;

- qarşıdakı dövrə əhalinin gəlirləri. Bunu hesablamaq üçün əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir əhalinin sayına vurulur;

- müəyyən ərazidə qeydiyyatdan keçmiş bankların sayı;

- yerləşmə yerindən asılı olmayaraq qeydiyyatdan keçmiş bank filiallarının sayı;
- regionda bank idarələrinin sayı indeksi. Regiondakı bank idarələrini sayı ölkə üzrə orta göstəriciyə bölünür. Bu göstəricidən maliyyə axınlarının mərkəzləşdirilməsi indeksini hesablayarkən isifadə olunur;
- bir bankın yaratdığı filialların orta sayı. Bank filiallarının sayı bankların sayına bölünür.
- regionda qeydiyyatda alınmış bankların kredit qoyuluşunun həcmi. Bank sisteminin aktivlərində kreditlərin xüsusi çəkisini hesablamaq üçün istifadə olunur;
- kreditlərin aktivlərdə payı. Bankın kredit qoyuluşunun həcmi onların aktivlərinin ümumi həcminə bölünür və ərazidə bank sisteminin ixtisaslaşma səviyyəsini xarakterizə edir.

İkinci səviyyə baza indeksləridir. Bunlar ilkin göstəricilər əsasında əldə edilir. Bu indekslər birbaşa və dolayı indekslərə bölünür.

Bank fəaliyyətinin birbaşa indekslərinə aiddir:

- maliyyə resurslarının həcm indeksi. Regionda əməliyyatların miqyasını, bank fəaliyyəti üçün mövcud resursları xarakterizə edir;
- maliyyə nəticələrinin mərkəzləşmə indeksi. Bu, ərazidə fəaliyyət göstərən bir banka düşən maliyyə axınlarının həcmi göstərir və mərkəzləşmə səviyyəsini xarakterizə edir (aşağı mərkəzləşmədə rəqabət yüksək, yüksəkdə aşağı olur);

Dolayı indekslərə aiddir:

- filialların sayı indeksi;
- bank aktivlərində kredit əməliyyatlarının xüsusi çəkisi indeksi. İndeks nə qədər aşağı olarsa ixtisaslaşma səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.
- real aktivlərin dinamikası indeksi.

Üçüncü səviyyə göstəricisi bank fəaliyyətinin cəlbedicilik indeksidir. Bu yekun müqayisə indeksidir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$I_{\text{cəlb.edic.}} = \sqrt[5]{\frac{I_{\text{maliyyə.axın.}} \cdot I_{\text{maliyyə.axın.mərk.}} \cdot I_{\text{fil.sayı.}}}{1}} \cdot I_{\text{qeyri maliyyə əməliy.}} \cdot I_{\text{rel.akt.}}$$

Burada, $I_{\text{cəlb.edic.}}$ - bank fəaliyyətinin cəlbəcicilik indeksini, $I_{\text{maliyyə.axın.}}$ - maliyyə axınlarının həcm indeksini, $I_{\text{maliyyə.axın.mərk.}}$ - maliyyə axınlarının mərkəzləşmə indeksini, $I_{\text{fil.sayı.}}$ - filialların sayı indeksini, $I_{\text{qeyri maliyyə əməliy.}}$ - qeyri - maliyyə əməliyyatlarının xüsusi çəkisi indeksini, $I_{\text{real aktiv. dinamikası.}}$ - real aktivlərin dinamikası indeksini göstərir.

Dördüncü səviyyə bank sisteminin inkişaf göstəriciləridir. Bunlara aiddir:

- 100000 əhaliyə düşən bank müəssisələrinin sayı;
- regionun bir bankına düşən bank aktivlərinin həcmi

və s;

Kredit borc kapitalının, yəni borca verilən pul kapitalının hərəkət formasıdır. Kredit pul kapitalının transformasiyasını təmin edir və kreditorla borclu arasındakı münasibətləri ifadə edir.

Kreditin statistik təhlil edərkən cəmiyyətin borc fondu ehtiyatlarının tərkibi və onların istifadəsi haqqında informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə məlumatlar kredit müəssisələrinin mühasibat balansında əks olunur.

Mühasibat balansının ümumiləşdirilmiş göstəriciləri əsasında dinamika və bölgü sıraları qurulur və müxtəlif aspektlərdə statistik təhlil edilir.

Kredit ehtiyatlarını və onlardan istifadəni təhlil etmək üçün qruplaşdırma metodundan istifadə edilir. Balans məlumatları əsasında resursların quruluşunu və müxtəlif əlamətlər üzrə bankın kredit qoyuluşunu xarakterizə edən qruplar təşkil edilir. Bu zaman aşağıdakı əlamətlər üzrə qruplar təşkil edilir:

- kreditin məbləğinə;
- kreditin müddətinə;
- kreditləşmə subyektinə;
- təminat növünə;
- kreditləşdirmə obyektinə və məqsədinə görə.

Bankın resurslarının vəziyyəti ilə aktivləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təhlil etmək üçün aşağıdakı qruplar təşkil edilir:

- cəlb etmə müddətinə görə;
- ödəmə müddətinə görə.

Borc portfelini təhlil etmək üçün qaytarılma dərəcəsinə görə onların qruplaşdırılması həyata keçirilir.

Vaxtı keçmiş borcların öyrənilməsi də statistikanın mühüm vəzifələrindəndir.

Müddətinə görə qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlər fərqləndirilir.

Kreditin dövr etmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

- kreditlərdən istifadənin müddəti;
- kreditlərin dövr etmə sayı.

Qısamüddətli kreditlərdən istifadə müddəti (t) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$t = \bar{K} : \frac{KD_{\text{ödon.}}}{D}$$

Burada, $\bar{K}$ - kreditin orta qalığını, $KD_{\text{ödon.}}$ - ödəmə üzrə kreditin dövriyyəsinə, D - təqvim günlərinin sayını göstərir.

Statistikanın mühüm vəzifələrindən biri kreditlərin dinamikasını öyrənməkdir. Kreditdən istifadənin orta müddətinin dəyişməsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini öyrənmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olan indekslər sistemi qurulur. Bu indekslərə dəyişən tərkibli, sabit tərkibli və quruluşun dəyişməsi indeksləri aiddir.

Qısamüddətli kreditlərdən istifadənin orta müddətinin dəyişən tərkibli indeksi:

$$I_{t.d.t} = \frac{\sum \bar{E}_1}{\sum m_1} : \frac{\sum \bar{E}_0}{\sum m_0}$$

Burada, m - kreditlərin ödənməsi üzrə birgünlük dövriyyəni göstərir ($m = \frac{KD_{\text{ödon.}}}{D}$). Buradan, $t = \frac{\bar{K}}{m}$, yəni

$\bar{K} = t \cdot m$. Bunu düsturda yerinə yazsaq aşağıdakı düsturu alarıq.

$$I_{t,d,t} = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0} = t_1 : t_0$$

Əgər, $d = m$: $\sum m$ dəbul etsək onda düstur aşağıdakı şəklə düşər.

$$I_{t,d,t} = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_0}$$

Dəyişən tərkibli indeksə aşağıdakı iki amil təsir göstərir.

- qısamüddətli kreditlərdən istifadənin müddətinin dəyişməsi;

- ödəmə üzrə bir günlük dövriyyənin sayının dəyişməsi.

Kreditdən istifadənin orta müddətinin dəyişməsinə birinci amilin təsirini müəyyən etmək üçün kreditdən istifadənin orta müddətinin sabit tərkibli indeksdən istifadə edilir.

$$I_{t,s,t} = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} \quad \text{yaxud} \quad I_{t,s,t} = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_1}$$

İkinci amilin, yəni kreditdən istifadənin orta müddətinin dəyişməsinə ödənməş kreditin birgünlük dövriyyəsinin quruluşunun dəyişməsinin təsiri quruluş indeksi vasitəsilə öyrənilir.

$$I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$$

İqtisadiyyatın sahələri üzrə kredit dövriyyəsinin dinamikasını öyrənmək üçün kreditin dövriyyəsinin orta sayı indeksləri qurulur və təhlil edilir. Kredit dövriyyəsinin orta sayını hesablamaq üçün ($\bar{n} = \frac{KD_{\text{ödəm.}}}{\bar{K}}$) ödənməş kreditin məbləğini kreditin orta qalığına bölünür. Əgər kreditdən

istifadənin müddəti məlum olarsa kredit dövriyyəsinin sayı aşağıdakı düsturla hesablamaq mümkündür.

$$\bar{n} = \frac{D}{t}$$

Kredit dövriyyəsinin orta sayının dəyişən tərkibli indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$I_{n.d.t} = \frac{\sum KD^1_{\text{ödən.}}}{\sum \bar{E}_1} : \frac{\sum KD^0_{\text{ödən.}}}{\sum \bar{E}_0} = \bar{n}_1 : \bar{n}_0$$

Bu indeks iki amilin - sahələr üzrə kreditin dövriyyəsinin sayını və kreditin orta qalığının quruluşunun dəyişməsi hesabına kredit dövriyyəsinin orta sayının dəyişməsini göstərir.

Kredit dövriyyəsinin orta sayının sabit tərkibli indeksi:

$$I_{n.s.t} = \frac{\sum n_1 \bar{K}_1}{\sum \bar{K}_1} : \frac{\sum n_0 \bar{K}_1}{\sum \bar{K}_1}$$

Bu indeks kreditin dövriyyəsinin dəyişməsi hesabına kredit dövriyyəsinin orta sayının mütləq və nibi dəyişməsini əks etdirir.

Quruluşun dəyişməsi indeksinin düsturu aşağıdakı kimidir:

$$I_{n.q.t} = \frac{\sum n_0 \bar{K}_1}{\sum \bar{K}_1} : \frac{\sum n_0 \bar{K}_0}{\sum \bar{K}_0}$$

Bu indeks kreditin orta qalığının quruluşunun dəyişməsi hesabına kreditin orta dövriyyəsinin dəyişməsini əks etdirir.

Kredit müqaviləsindən asılı olaraq kreditin əsas məbləği üzrə faizlərin hesablanmasının müxtəlif üsulları vardır. Hər bir konkret kredit, yaxud onun qaytarılmasının konkret müddəti üzrə müxtəlif faizlər tətbiq edilir.

Faiz puları, yaxud faizlər pul vəsaitlərindən istifadəyə görə ödənilən məbləğdir. Bu gəlirin mütləq kəmiyyətidir.

Vaxt vahidi ərzində əldə edilmiş faiz pullarının kapitalın kəmiyyətinə nisbəti faiz dərəcəsi adlanır.

Öhdəliklərin bütün müddətində ilk məbləğlə hesablanan faiz sadə, əvvəlki faiz hesablamaları da əlavə

edilməklə hesablama bazasının daim dəyişməsi mürəkkəb faiz adlanır.

Pulun ilk dəyərini (müasir dəyəri (hazırki), present value- PV) PV-lə;

Müəyyən dövrdən sonra əlavə edilmiş dəyəri (gələcək) FV (future value) FV-lə;

Faizlərin hesalanması dövrünü – n – lə;

Dövr ərzində faiz dərəcəsini – i - lə işarə edək.

Onda sadə dekursiv (adi) faiz aşağıdakı qaydada hesablanır: $PV \cdot i = I_1$ (burada I_1 – vaxt vahidi ərzində hesablanmış faiz pulların məbləğidir).

$PV \cdot n \cdot i = I_n$ - bütün dövr ərzində hesablanmış faiz pulların məbləğidir.

Müəyyən dövrdən sonra pulun gələcək (əlavə edilmiş) dəyəri: $FV = PV(1 + n \cdot i)$

Maliyyə əməliyyatlarının müddəti illə deyil, günlərlə, aylarla verilərsə onda aşağıdakı düsturdan istifadə edilir.

$$FV = PV \left(1 + \frac{t}{y} \cdot i \right) = PV + PV \cdot \frac{t}{y} \cdot i = PV + I_n$$

Qeyd edilən standart düsturlardan istifadə edərək bir sıra maliyyə əməliyyatlarının parametrləri hesablanır:

- Gəlirlilik dərəcəsi:
$$i = \frac{(FV - PV) \cdot y}{PV \cdot t}$$

- Borca verilən pul vəsaitlərin məbləği:
$$PV = \frac{FV}{1 + n \cdot i}$$

$$PV = \frac{FV}{1 + \frac{t}{y} \cdot i}$$

Maliyyə təcrübəsində mürəkkəb faiz hesablamalarından geniş istifadə edilir. Bu metodun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə əməliyyatlarının bütün dövrlərində faizlərin hesablama bazası daim dəyişir. Yəni, əvvəlki faiz məbləği sonrakı hesablama bazasına əlavə edilir. Belə ki,

1-ci dövrün sonuna:

$$FV =$$

$$PV + PV \cdot i = PV(1 + i)$$

2-ci dövrün sonuna:

$$FV = PV(1 + i) + (PV(1 + i) \cdot i) = PV(1 + i)^2$$

3-cü dövrün sonuna: $FV = PV(1 + i)^n$

Burada, i - dövr üzrə faiz dərəcəsinə, n -məliyyə əməliyyatlarının müddətini, yaxud faiz dövrlərinin sayını göstərir.

Deməli, mürəkkəb faiz hesablanması: $FV = PV(1 + i)^n$

İnflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla faiz gəlirləri aşağıdakı düsturla hesablanır. $FV_{\text{inf.}} = PV \cdot \frac{(1 + i)^n}{(1 + I_{\text{inf.}})^n}$ yaxud

$$FV_{\text{inf.}} = PV \cdot \frac{\left(1 + \frac{t}{y}\right)^n}{(1 + I_{\text{inf.}})^n}$$

Bankların fəaliyyəti kapitalın kifayətliliyi, aktivlərin keyfiyyəti, bank işinin rentabelliği və onun likvidliyi, etibarlılığı istiqamətlərində statistik təhlil edilir. Bu istiqamətlərdə qiymətləndirmələri həyata keçirmək üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilərdən istifadə edilir. Bankın rəqabətqabiliyyətliliyini qiymətləndirmək üçün ani likvidlik əmsalı hesablanır və düstur şəklində aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Theta_{\text{a.l.}} = \frac{\hat{E} + MH}{\Delta \ddot{O}}$$

Burada, $\Theta_{\text{a.l.}}$ – ani likvidlik əmsalını, K - kassanı, MH -müxbir hesablarını, $\Delta \ddot{O}$ - tələbli öhdəlikləri göstərir. Əgər $\Theta_{\text{a.l.}} > 1$ olarsa onda bank pul vəsaitlərini cəlb etmə və yerləşdirmə qaydasını pozmur və istənilən cari ödəmələri tez həyata keçirməyə qadirdir.

Aktivlərin gəlirlilik səviyyəsi: $AGS = \frac{QA}{BNA}$

Burada, QA-qısamüddətli aktivləri, BNA - bütün netto aktivləri göstərir.

Borcların ödənilməsi əmsalı. Bunu hesablamaq üçün vaxtı keçmiş borcların məbləğini bankın verdiyi borclara bölürlər:

$$\Theta_{b.ö.} = \frac{VK}{BVB}$$

Burada, VK-vaxtı keçmiş borcları, - BVB - bankın verdiyi borcları göstərir.

Əmsal bankın borc portfelinin keyfiyyətini və həyata keçirilən əməliyyatların risklik səviyyəsini xarakterizə edir.

Kredit portfelində vaxtı keçmiş borcların yol verilən xüsusi çəkisi 5%-dir. 15%-i ötməsi kritik səviyyə hesab olunur.

Aktivlərin keyfiyyətin təhlil etmək üçün riskdən müdafiə əmsalı ($\Theta_{r.m.}$) hesablanır. Bunun hesablamaq üçün bankın mənfəətini və ehtiyatlarını kredit borclarını qalığına bölürlər.

$$\Theta_{r.m.} = \frac{NM + NBE + EF}{KBQ}$$

Burada, NM - netto mənfəəti, NBE - netto bank ehtiyatını, EF-ehtiyat fondunu, KBQ-kredit borclarının qalığını göstərir.

Əgər kredit portfelinin 25%-i mənfəət və ehtiyat hesabına müdafiə olunarsa onda bu yol verilən həddir.

Bank fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün sabitlik və aktivlərin rentabelliği göstəriciləri hesablanır.

Sabitlik əmsalı əməliyyat xərclərinin əməliyyat gəlirlərinə nisbəti kimi müəyyən olunur və bankın fəaliyyətinin sabitliyini göstərir.

$$\Theta_s = \frac{\partial X}{\partial G}$$

Burada, ∂X -əməliyyat xərclərini. ∂G - əməliyyat gəlirlərini göstərir.

Aktivlərin rentabellik əmsalı netto mənfəətin netto aktivlərə bölməklə hesablanır. $\Theta_{a.r.} = \frac{NM}{NA}$. Burada, NM- netto mənfəəti, NA- netto aktivləri göstərir. Bu göstəricinin yüksək olması bank fəaliyyətinin daha səmərəli və aktivlərin gəlirlilik dərəcəsinin yüksək olması deməkdir.

Kapitalın kifayətliliyini xarakterizə etmək üçün kapitalla kifayətlilik və mənfəətin fondla kapitallaşması əmsalları hesablanır.

Kapitala kifayətlilik əmsalı netto şəxsi vəsaitlərin netto passivlərdə xüsusi çəkisini göstərir. Yəni,

$$\Theta_{k.k.} = \frac{N\mathcal{S}\mathcal{V}}{NP}.$$

Burada, NŞV-Netto şəxsi vəsaitləri, NP-Netto passivləri göstərir.

Bankın şəxsi vəsaitləri (kapitalı) bir neçə funksiya yerinə yetirir.

- cari aktivləri ödəyir;
- müştərilərin inamını qoruyur və bankın maliyyə gücünü göstərir;
- bankı fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri vəsaitlərlə təmin edir;
- tənzimləyici orqanların müəyyən etdiyi normativlər üçün əsasdır.

Mənfəətin fondla kapitallaşma əmsalı nizamnamə kapitalının şəxsi vəsaitlərə nisbəti kimi hesablanır. $\Theta_{m.f.k.} = \frac{NK}{N\mathcal{S}\mathcal{V}}$

Burada, NK-nizamnamə kapitalını, NŞV-netto şəxsi vəsaitləri göstərir.

Bankın likvidliyini xarakterizə etmək üçün təcili öhdəliklər üzrə likvidlik və tam likvidlik əmsalları hesablanır.

Təcili öhdəliklər üzrə likvidlik əmsalı bankın öz öhdəlikləri üzrə ödəmə imkanlarını xarakterizə edir.

$$\Theta_{\text{t.öl.}} = \frac{\text{YLA}}{\text{CEV}}$$

Burada, YLA-yüksək likvidli aktivləri, CEV- cəlb edilmiş vəsaitləri (netto) göstərir.

Tam likvidlik əmsalı orta müddətdə bankın aktiv və passiv siyasətinin balanslılığını xarakterizə edir. $\Theta_{\text{t.l.}} = \frac{\text{LA}}{\text{CEV}}$.

Burada, LA-likvidli aktivləri, CEV-cəlb edilmiş vəsaitləri (netto) göstərir.

Ölkənin pul-kredit siyasətini müəyyən edən və həyata keçirən orqan kimi Milli Bank bu sferanı tənzimləmək və idarə etmək üçün aşağıdakı metod və vasitələrdən istifadə edir:

- baş verən əməliyyatlar üzrə faiz dərəcəsini müəyyən edir;

- dövlət və korporativ qiymətli kağızların alqı-satqısı şəklində açıq bazarda əməliyyatlar həyata keçirir;

- valyuta intervensasiyası;

- pul emissiyasını həyata keçirir;

- pul kütləsinin dinamikasının əsas istiqamətlərini müəyyən edir, pul aqreqatlarının nisbətini tənzimləyir.

Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydası haqqında Milli bankın təlimatlarına uyğun olaraq bankların fəaliyyətinin iqtisadi normativlərinə aid edilir:

- bankların şəxsi (xüsusi) vəsaitlərinin (kapitalının) kifayətlilik normativi;

$$N_{\text{şv}} = \frac{\text{ŞV}}{\text{ÜA}}$$

Burada, ŞV-şəxsi vəsaiti, ÜA- ümumi aktivlərin həcmi göstərir.

- bankın şəxsi vəsaitlərinin minimal həcmi. Şəxsi vəsaitin kəmiyyəti nizamnamə kapitalı ilə bankın bölüşdürülməyən mənfəətinin cəmi kimi müəyyən olunur.

- bankın likvidlik normativləri, yəni öz öhdəliklərini vaxtında təmin etmək qabiliyyəti.

- ani likvidlik normativi:

$$N_{a.l.} = \frac{YLV}{BÖ}$$

Burada, YLV-bankın yüksək likvidli vəsaitini, BÖ-bankın öhdəliklərini göstərir.

- cari likvidlik normativi:

$$N_{cl.} = \frac{LA}{BÖ}$$

Burada, LA - bankın likvidli aktivlərini göstərir.

-uzunmüddətli likvidlik normativi:

$$N_{u.l.} = \frac{UB}{BŞV}$$

Burada, UB-uzunmüddətli borcları, BŞV-bankın şəxsi vəsaitini göstərir.

- ümumi likvidlik normativi:

$$N_{ü.l.} = \frac{LA}{ÜA}$$

Burada, LA-likvidli aktivləri, ÜA-bankın ümumi aktivlərini göstərir.

- əhalidən cəlb edilən pul vəsaitlərinin (depozitlərin) maksimum həcmi:

$$PV_{max.} = \frac{DÜH}{BŞV}$$

Burada, DH - depozitlərin həcmi, BŞV- bankın şəxsi vəsaitlərini göstərir.

Testlər:

1. Azərbaycanda neçə pilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir?

- A) 6;
- B) 2;
- C) 4.

2) Kredit ehtiyatlarını və onlardan istifadəni statistik təhlil etmək üçün hansı əlamətlər üzrə qruplaşdırma həyata keçirilir?

- A) Kreditin məbləğinə;
- B) Kreditin müddətinə və kreditləşmə subyektinə, kreditin cəlb etmə və ödəmə müddətinə;
- C) Bunların hamısı üzrə

3) Kreditin dövretmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün hansı göstəricilər hesablanır?

- A) Kreditdən istifadənin müddəti;
- B) Kreditin dövretmə sayı;
- C) Bunların hər ikisi.

4) Verilənlərdən hansı kreditlərdən istifadənin müddəti göstəricisinin düsturudur?

- A) $t = \bar{K} : \frac{KD_{\text{ödəm.}}}{D}$;
- B) $I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$;
- C) $FV = PV(1 + n \cdot i)$.

5) Verilən düsturlardan hansı kreditlərin ödənilməsi üzrə bir günlük dövriyyəni göstərir?

- A) $t = \bar{K} : \frac{KD_{\text{ödəm.}}}{D}$;
- B) $FV = PV(1 + n \cdot i)$;
- C) $m = \frac{KD_{\text{ödəm.}}}{D}$.

6) Verilənlərdən hansı kreditdən istifadənin orta müddətinin dəyişməsinə ödənməmiş kreditin birgünlük dövriyyəsinin quruluşunun dəyişməsinin təsirini xarakterizə edir?

$$A) I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0};$$

$$B) m = \frac{KD_{\text{ödon.}}}{D};$$

$$C) N_{\text{ül.}} = \frac{LA}{\ddot{U}A}.$$

7) Təhlil aparılan dövrdəki günlərin sayının kreditdən istifadənin müddətinə nisbəti nəyi anladır?

- A) Kreditin dövriyyəsinin orta sayını;
- B) Sığorta sahəsinin əhatə olunması səviyyəsini;
- C) Kreditin həcmi.

8) Verilənlər düsturlardan hansı sadə faiz hesablanmasının düsturudur?

$$A) FV = PV(1 + n \cdot i);$$

$$B) NG = \frac{D_n - W}{D_n};$$

- C) Hər ikisi.

9) Kreditin dövriyyəsinin orta sayının dəyişən tərkibli indeksi 1,89, sabit tərkibli indeksi 0,89 olarsa kreditin dövriyyəsinin quruluş tərkibli indəsini hesablayın?

- A) 1,56;
- B) 2,76;
- C) 2.12.

10) Bankların fəaliyyətini (kapitalın kifayətliliyi, aktivlərin keyfiyyəti, bank işinin rentabelliği, onun likvidliyi və s.) səciyələndirmək üçün verilən göstəricilərin hansılardan istifadə edilir?

- A) Ani likvidlik əmsalı, aktivlərin gəlirlilik səviyyəsi;

B) Borcun ödənilmə səviyyəsi, riskdən müdafiə əmsalı, sabitlik əmsalı, aktivlərin rentabelliği, kapitalla kifayətlilik əmsalı;

C) Bunların hamısından.

FƏSİL 6

Pul dövriyyəsi statistikas

Təsərrüfat dövriyyəsində pul axınları və pulun miqdarı fəal rol oynayır və bütün iqtisadi proseslərin mühüm tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Pul tədavülünün təşkili iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mühüm vasitəsidir. Dövlət pul-kredit siyasəti vasitəsilə tədavüldə pulun miqdarını və onun iqtisadi proseslərə təsirini tənzimləyir.

Pul siyasəti sahəsində istənilən bir vəzifəni yerinə yetirmək üçün pul sisteminin və tədavülünün vəziyyəti haqqında zəruri informasiyanın olması vacibdir. Pul dövriyyəsi statistikasının məqsədi pul-kredit sistemini tənzimləyən orqanları pul sisteminin vəziyyəti haqqında keyfiyyətli informasiya ilə təmin etməkdir.

Pul dövriyyəsi statistikasının predmeti pul tədavülü sferasındakı kütləvi hadisələrin kəmiyyət tərəfidir. Yəni, nəqd və nəqdsiz formada pul əməliyyatları haqqında məlumatların yığılması, yekunlaşdırılması və qruplaşdırılması, habelə iqtisadiyyatda pulun miqdarı ilə real iqtisadi proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təhlil etməkdir. Bu qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq pul dövriyyəsi statistikasının əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- pul kütləsinin həcmi, quruluşunu və dinamikasını, əhali qrupları və regionlar üzrə onun bölgüsünü öyrənmək;
- nəqd və nəqdsiz emissiyanın parametrlərini müəyyən etmək;
- pul kütləsinin əskinas quruluşunu müəyyən etmək;
- pul tədavülünün kəmiyyət parametrləri ilə iqtisadi inkişaf və inflyasiya səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar etmək;
- pul dövriyyəsinin parametrlərini və pulun alıcılıq qabiliyyətini proqnozlaşdırmaq və s.

Pul dövriyyəsi statistikasının göstəriciləri sistemini üç qrupda birləşdirmək olar:

- pul dövriyyəsi ilə itisadiyyatın real sektorları arasındakı əlaqəni və onların dəyişmə dinamikasını xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilər;

- müasir iqtisadiyyatda pul kimi istifadə edilən likvidli aktivlərin növlərini və təsərrüfat dövriyyəsində onların miqdarını xarakterizə edən göstəricilər;

- pul kütləsini (pul aqreqatları) xarakterizə edən göstəricilər.

Birinci qrupa pul kütləsi ilə iqtisadiyyatın real sektorları arasındakı əsas qarşılıqlı əlaqələri, pul kütləsinin və onun dinamikasını, habelə digər ölkələrlə müqayisədə milli iqtisadiyyatın real səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər aid edilir. Bunlara aiddir:

- real və nominal pul kütləsi;
- pul dövriyyəsi, pulun tədavül sürəti;
- nominal və real pul kütləsi indeksləri;
- tədavül sürəti indeksləri;
- iqtisadiyyatın monetarlaşdırılması səviyyəsi;
- pulun alıcılıq qabliyyəti;

İkinci qrup göstəricilər pul kimi istifadə edilən likvidli aktivləri likvidlik dərəcəsinə və pul dövriyyəsində roluna görə təsnifatlaşdırmağa imkan verir və onlara aiddir:

- dövriyyədəki nəqd pul (nəqd pul kütləsi);
- bank sistemindən kənar nəqd pul;
- bankların kassasında nəqd pul;
- nəqdsiz pul kütləsi;
- pul bazası;
- pul dövriyyəsinə qiymətli kağızlar;
- beynəlxalq pullar (beynəlxalq likvidli aktivlər).

Pul kütləsi göstəriciləri pul kütləsinin hesablanmasına müxtəlif yanaşmaları xarakterizə edir və onlar aiddir:

- M₀ pul aqreqatı;
- M₁ pul aqreqatı;
- M₂ pul aqreqatı.

İqtisadiyyatda pul, mal və xidmətlərin tədavülünü, müxtəlif ödəmələrin həyata keçirilməsini, borc kapitalının hərəkətini təmin edir. Ümumi halda pulun miqdarı ilə məhsul istehsalının həcmi (ÜDM) arasındakı əlaqə aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$VM = \dot{U}DM$$

Burada, M- nominal pul kütləsini, V - pulun tədavülü sürətini, VM- pul dövriyyəsinə göstərir.

ÜDM-un kəmiyyəti pula tələbatı, pul dövriyyəsinin kəmiyyəti pul təklifini müəyyən edir. Bu bərabərlikdən görüldüyü kimi parametrlərdən birinin dəyişməsi avtomatik olaraq digərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bərabərlikdən istifadə edib iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstəriciləri əldə etmək olar.

Nominal pul kütləsi tədavüldə pulun miqdarı, yaxud likvidli formada aktivlər ehtiyatıdır. Pula tələb (tədavül üçün zəruri olan pulun miqdarı) likvidli formada maliyyə aktivlərinə tələbdir. Pul - likvidlik üçtönlüyünə malik olan maliyyə aktivlərinin formalarından biridir. Pul kütləsi an göstəricisidir və müəyyən dövrə iqtisadi sistemdəki pulun miqdarını xarakterizə edir. Orta göstəricilərdən istifadə edərək pul kütləsinin həcmi hesablanır.

Pulun tədavül sürəti tədavül və tədiyə vasitəsi kimi pul nişanalarının hərəkət intensivliyini (mal və xidmətlərin əldə edilməsinə pul kütləsinin hər bir manatının neçə dəfə istifadə edildiyini) xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$V = \frac{\dot{U}DM}{M}$$

Pul dövriyyəsi (VM) pul kütləsi axını, yaxud vaxt vahidi ərzində pul əməliyyatlarının məcmusudur. Pul dövriyyəsi interval göstəricidir.

Əgər ÜDM-un həcmi qiymətin istehsalın real həcminə hasili kimi götürsək onda bərabərlik aşağıdakı şəkildə olar.

$$VM = QP$$

Burada, P – qiymət səviyyəsini, Q – istehsalın real həcmi göstərir. Bərabərliyin bu forması pul kütləsinin qiymətlə və istehsal edilmiş məhsulun real həcmi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dəqiq xarakterizə edir. Bərabərliyi aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$V \cdot \frac{M}{P} = Q$$

Real pul kütləsi göstəricisi ($\frac{M}{P}$) istehsalın real səviyyəsini təmin etmək üçün zəruri olan pulun miqdarının və uzunmüddətdə real istehsalın pul kütləsinin kəmiyyətindən asılılığını əks etdirir. Uzunmüddətdə real pul kütləsini artırmadan məhsulun miqdarının artırmaq mümkün deyildir. Nominal və real pul kütləsinin mahiyyətini pulun denominasiyası (yəni onun 5000 dəfə böyüdülməsi və eyni zamanda qiymət miqyasını 5000 dəfə azaltmaq) misalında izah edək. Bu o deməkdir ki, nominal pul kütləsi 5000 dəfə azalır.

$$V \cdot \frac{M}{5000} = \frac{P}{5000} Q$$

Bu zaman real pul kütləsi dəyişmir və məhsulun əvvəlki fiziki həcminə uyğundur. $V \cdot \frac{M \cdot 5000}{P \cdot 5000} = Q$

Bərabərlik əsasında pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağıdakı kimi müəyyən edilir. $\frac{1}{P} = \frac{Q}{M}$

Bu pul kütləsinin hər manatına istehsal edilmiş məhsulun miqdarını, yaxud milli valyutanı real alıcılıq qabiliyyətini xarakterizə edir. Pul vahidinin denominasiyası eyni zamanda pul kütləsini və qiyməti azaltmaq, manatın alıcılıq qabiliyyətini artırmaq deməkdir, yəni $\frac{5000}{P} = \frac{Q \cdot 5000}{M}$

İqtisadiyatın monetarlaşdırılması səviyyəsi ÜDM-un hər manatına düşən pul kütləsi ehtiyatını xarakterizə edir, yəni

$$\dot{I}_m = \frac{M}{\dot{U}DM}$$

Bu pul sferasının vəziyyətinin mühüm göstəricisidir.

Bərabərlikdən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi kimi pul kütləsinin mühüm əhəmiyyəti görünür. Makroiqtisadi nisbətləri təhlil etmək üçün bərabərlikdəki parametrlərin indeks göstəricilərindən istifadə edilir.

$$\dot{I}_V \cdot \dot{I}_M = \dot{I}_P \cdot \dot{I}_Q$$

Burada, $\dot{I}_V$ - pulun tədavül sürəti indeksini, $\dot{I}_M$ - nominal pul kütləsi indeksini, $\dot{I}_P$ - ÜDM-un deflyator indeksini, $\dot{I}_Q$ - ÜDM-un fiziki həcm indeksini göstərir.

Bu göstəricilərin dinamikası müxtəlifdir. Belə ki, sabit inkişaf şəraitində pulun tədavül sürətinin ($\dot{I}_V$) və istehsal edilmiş məhsulun miqdarının ($\dot{I}_Q$) qısamüddətdə dəyişməsi olduqca sabitdir. Yəni, $\dot{I}_V$ və $\dot{I}_Q$ 1-ə bərabər götürmək olar. Onda qiymət indeksi pul kütləsi indeksinə bərabərdir. $\dot{I}_P = \dot{I}_M$
 $\dot{I}_Q = 1, \dot{I}_V = 1$

Real pul kütləsi indeksi (pula real təlabatın dəyişməsi) məhsulun fiziki həcm indeksinə bərabərdir. $\frac{\dot{I}_M}{\dot{I}_P} = \dot{I}_Q$ $\dot{I}_V = 1$

Bu göstəricilərin faktiki qiymətlərini müşahidə etməklə iqtisadiyyatdakı mühüm meylləri və nisbətləri qiymətləndirmək və təhlil etmək mümkündür.

Pul kimi istifadə edilən likvidli aktivlərin bütün məcmusu onların likvidlik dərəcəsinə görə aşağıdakı qaydada təsnifatlaşdırılır.

- nəqd pullar (tam, mütləq likvidli aktivlər, pul nişanları);
- nəqdsiz pullar (depozidlər);
- qiymətli kağızlar;
- bynəlxalq pullar (beynəlxalq likvidli aktivlər).

Onlar pul dövriyyəsində roluna və əhəmiyyətinə, tədavül sürətinə, informasiyanın əldə olunma mənbələrinə, ölkə iqtisadiyyatına təsir dərəcəsi və formasına görə fərqlənir.

Pul haqqında ən ümumi təsəvvürü onun nəqd forması verir.

Tədavülə buraxılmış bank biletlərinin (banknotların) və metal pulların məcmusu iqtisadiyyatda nəqd pulu təşkil edir.

Pul nişanlarının ehtiyat fondu Milli Bankda və onun hesablaşma – kassa mərkəzində saxlanılan və tədavülə buraxılmayan ehtiyatdır. Ehtiyat fondunun pul nişanlı pul kütləsi hesablanarkən nəzərə alınmır. Hesablaşma - kassa mərkəzinin kassa dövriyyəsinin vəsaitləri daim hərəkətdə olur.

Nəqd pul kütləsinin kəmiyyətini hesablayarkən aşağıdakı göstəricilər fərqləndirilir:

- bank sistemindən kənar nəqd pullar;
- bankların kassasında nəqd pullar;
- dövriyyədəki bütün nəqd pullar (bank sistemindən kənar və bankların kassasında olan nəqd pulların cəmi).

Təklif və tələb nəzəriyyəsi baxımından pul kütləsi göstəricisi iqtisadiyyatda pul təklifini əks etdirir. Məhz buna görə də mühüm makroiqtisadi göstərici kimi pul tədavülünün parametirlərindən, ilk növbədə iqtisadiyyatdakı pulun miqdarından dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin istiqamətləri və nəticəliliyi asılıdır.

Pul kütləsinin kəmiyyətini hesablayarkən pul aqreqatı sistemindən istifadə edilir.

Pul aqreqatı-iqtisadiyyatda pul kimi istifadə edilən likvidli maliyyə aktivlərinin həcm göstəricisidir. Likvidlik dərəcəsinə görə maliyyə aktivləri aşağıdakı pul aqreqatlarında birləşdirilir:

M_0 - pul aqreqatı. Bura tam likvidli aktivlər – Milli Bankın tədavülə buraxdığı nəqd pul, yəni vətəndaşların və müəssisələlərin tədavüldəki pulları (iqtisadiyyatın maliyyə və qeyri-maliyyə sektorları müəssisələrinin kassaları daxil olmaqla). Bu zaman Milli Bankda saxlanılan nəqd pullar daxil edilmir.

Nəqd puldan başqa cari hesablarda olan vəsaitlər də yüksək likvidli vəsaitlər hesab olunur. Ona görə də pul kütləsinin kəmiyyəti nəqd pulla yüksək likvidli depozitlərin cəmi kimi hesablanır.

$M_1 = M_0 +$ müəssisə və təşkilatların hesablaşma hesabında olan vəsaitlər + dövlət sığorta vəsaitləri + əmanət banklarında əhalinin tələbli depozitləri + müəssisə və əhalinin kommersion banklarındakı depozitləri.

$M_2 = M_1 +$ əhalinin əmanət banklarındakı müddətli depozitləri. M_2 pul aqreqatına hüquqi və fiziki şəxslərin nəqdsiz və nəqd pul vəsaitlərinin məcmusu kimi baxmaq olar. Müasir dövrdə pul kütləsi statistikasında M_2 - ə pul kütləsini xarakterizə edən əsas göstərici kimi baxılır.

$M_3 = M_2 +$ depozit sertifikatları + dövlət borc qiymətli kağızları (qısamüddətli xəzinə qiymətli kağızları). M_3 pul aqreqatı çox vaxt məcmu pul kütləsi adlandırılır.

Bu cür təsnifatlaşdırma iqtisadiyyatda pul təklifinin mənbələrinə, onun quruluşunun və dinamikasının dəyişməsinə nəzarəti həyata keçirməyə və təhlil etməyə imkan verir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin intensivlik göstəricisi kimi pulun tədavül sürəti pul dövriyyəsinin dəyişməsinin mühüm amilidir. Pulun tədavül sürəti iki göstərici ilə – pulun dövriyyə sayı və bir dövriyyənin müddəti (günlə) ifadə olunur.

$$\text{Pulun dövriyyə sayı: } V = \frac{PQ}{M}$$

İldəki təqvim günlərinin sayının dövriyyənin sayına bölməklə bir dövriyyənin müddəti (günlə) tapılır: $D = \frac{360}{V}$

Bundan başqa statistikada müxtəlif növ likvidli aktivlərin tədavül sürəti göstəricisi hesablanır:

$$\text{Nəqd pulun tədavül sürəti } (M_0): \quad V = \frac{\dot{U}DM}{M_0}$$

$$\text{Pul kütləsinin tədavül sürəti (} M_2 \text{): } V = \frac{\dot{ÜDM}}{M_2}$$

Pul kütləsinin ümumi tədavül sürəti ayrı-ayrı pul aqreqatlarının dövriyyəsinin təsiri altında formalaşır. İndeks metodundan istifadə edərək pul tədavülünün orta sürətinə ayrı-ayrı likvidli aktivlərin tədavül sürətinin və pul kütləsinin quruluşunun dəyişməsinə təsirini öyrənmək olar.

Tam likvidli aktivlərin (M_0) tədavül sürətinin ümumi pul kütləsinin tədavül sürətinə təsiri.

$$V = \frac{\dot{ÜDM}}{M} = \frac{\dot{ÜDM}}{M_0} \cdot \frac{M_0}{M} \text{ yaxud } V = V^0 \cdot d$$

Burada, d - pul kütləsində nəqd pulun xüsusi çəkisini, V^0 - nəqd pulun tədavül sürətini göstərir.

M_0 - pul aqreqatının tədavül sürətinin dəyişməsinin pul kütləsinin tədavül sürətinə təsiri;

$$\Delta V (V^0) = (V_1^0 - V_0^0) \cdot d_1 = \Delta V^0 d_1$$

İkinci amilin təsiri; $\Delta V(d) = (d_1 - d_0) \cdot V_0^0 = \Delta d \cdot V_0^0$

Operativlilik məqsədi ilə Milli Bank bank sisteminin orta kassa qalığı əsasında nəqd pulun tədavül sürətini müəyyən edir. Bu düstur şəklidə aşağıdakı kimi yazılır.

$$V^0 = KD_0 : \bar{NP}$$

Burada, $\bar{NP}$ - bankların kassasında nəqd pulun orta qalığını, KD_0 - dövr ərzində kassa dövriyyəsi üzrə daxilolmaları göstərir

Gün hesabı ilə nəqd pulun dövriyyəsinin orta vaxtı ($t = \frac{D}{V}$) bank idarələrinin kassasına nəqd pulun qayıtmasının orta vaxtını əks etdirir. Qayıtma sürəti azalarkən tədavülə əlavə nəqd pulun buraxılması, artarkən tədavüldən pulun götürülməsi həyata keçirilir. Əgər nəqd pula tələbatı aşağıdakı

şəkildə yazsaq. $M_0 = \frac{t \cdot KD_0}{D}$ Onda tədavül sürətinin təsirini

aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar. $\Delta M_0(t) = (t_1 - t_0) \frac{KD_{01}}{D}$

Bu göstəriciləri dinamikada təhlili etməklə şəxsi hesablardakı pulların dəyişməsi amilləri haqqında nəticə çıxarmaq olar.

Nəqd pul kütləsinin əskinas quruluşunun müşahidəsi və təhlili pul dövriyyəsi statistikasının mühüm vəzifələrindən biridir. Əskinas quruluşu dedikdə nəqd pulun ümumi kəmiyyətində ayrı-ayrı növ pul nişanlarının xüsusi çəkisi başa düşülür. Nominal pul vahidi ilə onun miqdarı və məbləği arasındakı qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düsturla ifadə olunur.

$$f = \frac{m}{N}$$

Burada, f - nominal pulun dəyərində metal pulların xüsusi çəkisini, N - pul vahidinin nominal dəyərini, m - nominal banknotların (metal pulların) məbləğini göstərir.

Əskinas quruluşu həm banknotların məbləği, həm də əskinasın sayına görə müəyyən edilə bilər.

Miqdarına görə əskinas quruluşu nominal pul vahidinin miqdarının pul nişanlarının ümumi miqdarında xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilir.

$$d_f = \frac{f}{\sum f}$$

Məbləği üzrə əskinas quruluşu nominal banknotları məbləğinin nəqd pul kütləsinin ümumi kəmiyyətində xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilir.

$$d_m = \frac{m}{\sum m}$$

Nəqd pul kütləsinin əskinas quruluşuna nəzarət edilməsi və tənzimlənməsi mövcud pul dövriyyəsinin səmərəliliyini təmin etmək və yüksəltmək üçün zəruridir. Ona görə ki, əskinas quruluşu pulun tədavül sürətinə təsir göstərir.

Əskinaların növləri və onların sayı haqqındakı məlumatlar əsasında pulun əskinas quruluşu və dinamikası təhlil edilir.

Pulun əskinas quruluşunun dinamikası və onun dəyişmə meylili orta əskinaslılıq məlumatları əsasında təhlil edilir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\bar{N} = \frac{\sum N \cdot f}{\sum f} = \sum N \cdot d_f$$

Pul nişanlarını dəyişərkən əskinas quruluşunun səmərəliliyinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman əsas meyar orta əskinaslılığın nominal əskinaslılığa yaxınlığı götürülür.

Müasir dövrdə valyuta məzənnəsi iqtisadi inkişafın mühüm göstəricisi, dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin real vasitəsidir. Statistik tədqiqatın tipik obyekt kimi o, ölkənin inkişaf səviyyəsinin müəyyən mənzərəsini verir və maliyyə bazarının valyuta sektorunun barometri rolunu oynayır. Valuta məzənnəsi statistikasının vəzifələrinə aiddir:

- valuta məzənnəsi haqqında ilkin statistik informasiyanın yığılmasının təşkili;
- valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə və onun orta göstəricilərini hesablamaq;
- valuta məzənnəsinin dəyişməsinə və səviyyəsinə amillərin təsirin öyrənmək;
- valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırmaq;
- statistik müşahidənin və təhlilin metodologiyasını təkmilləşdirmək;
- valyuta məzənnəsi haqqında məlumatları nəşr etdirmək və s.

Valyuta (mübadiləsi) məzənnəsi bir ölkənin valyutasının (pul vahidinin) digər ölkənin pul vahidində ifadə edilmiş qiymətidir və nisbi kəmiyyət şəklində çıxış edir. Tələb və təklif nəticəsində valyuta bazarında valyuta məzənnəsinin səviyyəsi müəyyənləşir.

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinin formalaşma prosesdurasına (üsuluna) valyutanın qiymətinin müəyyən olunması deyilir. Bundan asılı olaraq birbaşa və dolaylı

(çarpaz) valyuta məzənnəsi fərqləndirilir. Birbaşa qiymətləndirmədə qiymətləndirilən valyutanın hər vahidinə (100, 1000) ölçü olan valyutanın miqdarı müəyyən edilir. Əks qiymətləndirmədə tərs nisbətdən istifadə edilir, yəni ölçü olan valyutanın hər vahidinə qiymətləndirilən valyutanın miqdarı müəyyən edilir. Bunlar arasındakı əlaqə Aşağıdakı kimidir.

$$K = \frac{1}{R}$$

Burada, K - birbaşa qiymətləndirmədə valyuta məzənnəsinin səviyyəsini, R - dolayı (çarpaz) əks qiymətləndirmədə valyuta məzənnəsinin səviyyəsini göstərir.

Əgər iki valyutanın əks qiymətləndirməsində valyuta göstəricisi eyni olarsa onda bu iki valyuta üçün kross-məzənnə hesablanı bilər:

$$1\$ = 4630 \text{ manat}$$

$$1\$ = 234,18 \text{ ispan pesetası}$$

$$\text{Onda 1 ispan pesetası} = \frac{4630}{234,18} = 19,7711 \text{ manat.}$$

Bunlardan başqa iki valyutanın alıcılıq qabliyyəti əsasında valyuta məzənnəsi hesablanır. Bu düstur şəklində aşağıdakı kimi yazılır.

$$K_{A/B} = \frac{P_A}{P_B}$$

Burada, $K_{A/B}$ - A valyutasının B valyuta ilə mübadilə məzənnəsi, P_A - A valyutada ölkənin malının qiyməti, P_B - B valyutada ölkənin malının qiymətini göstərir.

$$1 \text{ kq düyü} = 2500 \text{ manat,}$$

$$1 \text{ kq düyü} = 0,45 \text{ dollar.}$$

$$\text{Onda } 1\$ = \frac{2500}{0,45} = 5555,55 \text{ manat}$$

Bu cür hesablanmış valyuta məzənnəsi valyutanın paritet alıcılıq qabliyyəti adlanır (PPP - purchasing power parity).

Beynəlxalq statistika təcrübəsində valyutanın paritet alıcılıq qabliyyəti Paaşenin və Laspeyresin indeksləri vasitəsilə hesablanır.

$$I_{paq.} = \frac{\sum p_{iA} \cdot q_{iA}}{\sum p_{iB} \cdot q_{iA}}$$

Burada, $p_{iA}; p_{iB}$ - A ölkənin valyutasında (B ölkənin valyutasında) mal qruplarının qiymət səviyyəsini, q_{iA} - A ölkəsində i qrup istehlak mallarının fiziki həcmi, $\sum p_{iA} \cdot q_{iA}$ - A ölkənin qiymətində və valyutasında A ölkənin istehlakının dəyərini, $\sum p_{iB} \cdot q_{iA}$ - B ölkəsinin qiymətində və valyutasında A ölkənin istehlakının dəyərini göstərir.

Faktiki məzənnənin PAQ - dən kənarlaşmasının qiymətləndirmək üçün aşağıdakılar hesablanır.

- mütləq kənarlaşma: $R_{mut.} = K_{fakt.} - I_{paq.}$

- nisbi kənarlaşma: $R_{nis.} = \frac{K_{fakt.}}{I_{paq.}}$

- qiymətin müqayisəli səviyyəsi. $QMS = \frac{I_{paq.}}{K_{fakt.}}$

Maliyyə sistemində qeyri-tarazlıq nəticəsində pul vəsaitləri dəyərsizləşir. İnflyasiyanın kəmiyyət səviyyəsini, istehlak qiymətləri indeksi, ÜDM-un dəyator indeksi verir.

İstehlak qiymətləri indeksi (consumer price index) PAQ-yə və valyuta məzənnəsinə (CPI) birbaşa təsir göstərir.

Valyuta məzənnəsinin dinamikasını qiymətin dinamikası ilə müqayisə etmək üçün bir sıra statistik göstəricilər hesablanır.

- real valyuta məzənnəsi $K_{real.} = \frac{K_{nom.}}{I_{iq.}}$

Bu ötən dövrün qiymət miqyasında valyuta məzənnəsinə göstərir.

- valyuta məzənnəsi indeksinin qiyməti ndeksini qabaqlama indeksi $i_{qab.} = \frac{K_{nom.1}}{K_{nom.0}} : I_p = i_{nom.} : I_p$

Burada, $i_{qab.}$ - qiymətin dəyişmə tempi ilə müqayisədə valyuta məzənnəsinin dəyişmə tempini, $K_{nom.1}; K_{nom.0}$ - hesabat və əsas dövrdə nominal valyuta məzənnəsini, I_p - əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə inflyasiyanın səviyyəsinin dəyişməsini göstərir.

Əgər i_{qab} göstəricisi azalarsa onda idxal əməliyyatları əlverişli, əksinə olarsa ixrac əməliyyatları əlverişlidir. Əgər $i_{qab}=1$ olarsa (100%) onda nominal məzənnə və inflyasiya paralel dəyişir. Bu halda valyuta məzənnəsi xarici iqtisadi əməliyyatların tənzimlənməsinin fəal vasitəsi kimi çıxış edə bilmir. Bu göstərici real valyuta məzənnəsi indeksi ilə oxşardır.

valyutası qiymətləndirilən

ölkənin istehlak qiymətlərinin -

$$i_{real.} = \frac{K_1}{K_0} : \frac{\text{deksi}}{\text{valyutası ölçü olan ölkənin istehlak qiymətlərinin - deksi}}$$

Burada, K_1 və K_0 - hesabat və əsas dövrdə faktiki məzənnəni göstərir.

Valyuta məzənnəsinin ilkin məlumatları əsasında orta göstəricilər hesablanır. Valyuta məzənnəsinin alış və satış qiyməti əsasında hesabi orta kəmiyyətin düsturları vasitəsilə ort valyuta məzənnəsi hesablanır.

$$\bar{K}_{hes.} = \frac{\sum_{i=1}^n K_i}{n}; \quad \bar{K}_{hən.} = \sqrt[n]{K_1 \cdot K_2 \cdot \dots \cdot K_n};$$

Burada, K_i - i -ci vaxt anına valyuta məzənnəsinin kəmiyyətini, n - vaxt anlarının sayını göstərir.

Valyuta məzənnəsinin birbaşa və tərs qiymətləndirilməsində orta məzənnə aşağıdakı düsturlarla hesablanır.

$$\bar{K}_{h\ddot{a}n.} = \sqrt{\frac{1}{R_1} \cdot \frac{1}{R_2} \cdots \frac{1}{R_n}} = \frac{1}{\bar{R}_{h\ddot{a}n.}} \quad \bar{K}_{hes.} = \frac{\sum K}{n} = \frac{\sum \frac{1}{R}}{n} = \frac{1}{\bar{R}_{hes.}};$$

Valyuta bazarının bir neçə sektorunda, məsələn, birja (K_b), banklararası ($K_{bankarası}$) və nəqd valyuta əməliyyatları ($K_{n\ddot{a}qd. val.}$) mövcud valyuta məzənnəsi və ticarətin həcmi (Q_b , $Q_{banklararası}$ və $Q_{n\ddot{a}qd. val.}$) əsasında orta göstəricini hesablamaq olar.

$$\bar{K} = \frac{K_b Q_b + K_{bankarası} Q_{bankarası.} + K_{n\ddot{a}qd. val.} Q_{n\ddot{a}qd. val.}}{Q_b + Q_{bankarası.} + Q_{n\ddot{a}qd. val.}}$$

Statistika təcrübəsində valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyini qiymətləndirmək üçün variasiya göstəriciləri hesablanır.

Valyuta məzənnəsinin formalaşmasına müxtəlif amillərin təsirini qiymətləndirmək statistikanın mühüm vəzifələrindəndir.

Valyuta məzənnəsi bir çox hadisələrin təsiri altında formalaşır. Ona təsir edən əsas amilləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

- tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabının saldosu, ticarət balansının saldosu, kapital idxalı və ixracı, kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosu;
- tədavüldəki pul kütləsi və kreditin həcmi,
- maliyyə əməliyyatlarının gəlirlilik dərəcəsi;
- dövlət büdcəsinin kəsiri;
- ÜDM-un və digər makroiqtisadi göstəricilərin həcmi.

Statistika korrelyasiya-reqressiya, indeks, amilli təhlil və s. metodlarından istifadə edərək qeyd edilən amillərin valyuta məzənnəsinə təsiri, həmçinin onların əlaqəsi dərin və hərtərəfli öyrənilir.

Testlər:

1. Pul tədavülü sferasındakı kütləvi hadisələrin səbəb-nəticə asılılığının kəmiyyət qanunauyğunluğunu maliyyə və bank statistikasının hansı bölməsi öyrənir?

- A) Qiymətli kağızlar bazarı statistikası ;
- B) Dövlət büdcəsi statistikası;
- C) Pul dövriyyəsi staistikası.

2) Verilənlərdən hansılar pul dövriyyəsi statistikasının vəzifələrinə aiddir?

A) Pul kütləsinin həcmi, quruluşunu və dinamikasını öyrənmək ;

B) Nəqd və nədsiz emissiyanın parametrlərini müəyyən etmək, pul kütləsinin əskinas quruluşunu, pul dövriyyəsinə xarakterizə edən göstəricilərlə digər makroiqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqəni öyrənmək;

C). Bunların hamısı.

3) Ümumi Daxili Məhsulun pul kütləsinə nisbəti nəyi anladır?

A) Pul kütləsinin quruluşunu;

B) Pulun tədavül sürətini;

C) Nominal pul kütləsinə.

4) Verilənlərdən hansı iqtisadiyyatın monetarlaşdırılması səviyyəsinin düsturudur?

$$A) \Delta V(d) = (d_1 - d_0) \cdot V^0 = \Delta d \cdot V_0^0;$$

$$B) \Delta V(V^0) = (V_1^0 - V_0^0) \cdot d_1 = \Delta V^0 d_1;$$

$$C) I_m = \frac{M}{\dot{U}DM}.$$

5) Verilən düsturlardan hansı ilə nəqd pulun tədavül sürətinin dəyişməsinin ümumi pul kütləsinin orta tədavül sürətinə təsiri qiymətləndirilir?

$$A) \Delta V(V^0) = (V_1^0 - V_0^0) \cdot d_1;$$

$$B) FV = PV(1 + n \cdot i);$$

$$C) \bar{K}_{hes.} = \frac{\sum_{i=1}^n K_t}{n};$$

6) Verilənlərdən hansı ilə pul kütləsində nəqd pulunun xüsusi çəkisinin dəyişməsinin pul kütləsinin orta tədavül sürətinə təsiri qiymətləndirilir?

$$A) I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0};$$

$$B) \Delta V(d) = (d_1 - d_0) \cdot V^0_0;$$

$$C) N_{ül.} = \frac{LA}{\ddot{U}A}.$$

7) Bir ölkənin valyutasının (pul vahidinin) digər ölkənin valyutasında (pul vahidində) ifadə edilmiş qiymətinə statistikada nə ad verirlər?

A) Kreditin dövriyyəsi;

B) Valyuta məzənnəsi;

C) Valyuta bazarı.

8) Verilənlər düsturlardan hansı real valyuta məzənnəsinin düsturudur?

$$A) K_{real.} = \frac{K_{nom.}}{I_{iq.}};$$

$$B) \bar{K}_{hon.} = \sqrt{\frac{1}{R_1} \cdot \frac{1}{R_2} \cdots \frac{1}{R_n}} = \frac{1}{\bar{R}_{hon}};$$

C) Hər ikisi.

9) 1\$= 4630 manata, 1\$= 234,18 ispan pesetasına bərabər olduğunu bilərək ispan pesetasının kross-məzənnəsini hesablayın:

A) 11,567 manat;

B) 24,776 manat;

C) 19.7711 manat.

10) 1 kq düyünün qiymətinin 2500 manatla və 0,45 dollarla ifadə olduğunu bilərək dolların məzənnəsini hesablayın:

A) 5555,55 manat;

B) 5678,55 manat;

C) 4567,55 manat

FƏSİL 7

Bankların hesablaşma əməliyyatları statistikası

Təsərrüfat əlaqələrinin və bank sisiteminin inkişaf etməsi tədavül vasitəsi kimi nəqd pulun rolunu azaldır. Bank işinin, kreditin müxtəlif formalarının inkişafı qeyri-nəqd hesablaşmaların geniş yayılmasına imkan verir ki, bu da dövriyyəyə lazım olan pulun zəruri miqdarının azalmasına və pulun alıcılıq qəbliyyətinin güclənməsinə səbəb olur.

Qeyri-nəqd pul dövriyyəsi dedikdə nəqd pulun iştirakı olmadan dəyərin hərəkəti başa düşülür. Məsələn, kredit müəssisələrinin hesabları üzrə pul vəsaitlərinin köçürülməsi, qarşılıqlı tələblərin hesablaşması və s. Qeyri-nəqd dövriyyənin həcmi tədavüldə olan əmtələrin həcmindən, inflyasiyanın səviyyəsindən, Ölkənin iqtisadi subyektləri arasındakı bölgü və təkrar bölgü münasibətlərinin keyfiyyətindən asılıdır. İqtisadi mahiyyətindən asılı olaraq iki növ qeyri - nəqd dövriyyə - əmtəə əməliyyatları və maliyyə öhdəlikləri üzrə – fərqləndirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, pul dövriyyəsi prosesində nəqd pul axınlarının nəqdsiz və əksinə çevrilməsi baş verir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə olan nəqd və nəqdsiz pul dövriyyəsi ölkənin vahid pul dövriyyəsinə təşkil edir.

Qeyri-nəqd pul axınlarının statistik təhlili prosesində onların bölgüsü və istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Başqa sözlə deəsək, qeyri-nəqd hesablaşmalar statistikasının vəzifəsi qeyri-nəqd hesablaşma dövriyyəsinin həcmi, quruluşunu, vəziyyətini, dinamikasını, səmərəliliyini və s. təhlil etməkdən ibarətdir.

Qeyri-nəqd pul dövriyyəsi statistikası bu sahədə baş verən hadisə və prosesləri kəmiyyətə qiymətləndirmək üçün müxtəlif statistik göstəricilərdən istifadə edir. İqtisadi fəaliyyət prosesində təsərrüfat subyektləri öz aralarında və maliyyə kredit sistemi ilə müxtəlif qeyri-nəqd hesablaşmalar həyata

keçirir. Statistika ilk növbədə bu ödəmələrin dövriyyəsini qiymətləndirir. Ödəmə dövriyyəsi dedikdə dövr ərzində müxtəlif (aksept, ödəmə tapşırığı, akkreditiv və s.) formalarda ödəmələrin məcmusu başa düşülür.

Ödəmə dövriyyəsi öyrənilərkən onun həcmi, vaxtında ödənməmiş dövriyyənin ödəmənin ümumi dövriyyəsində xüsusi çəkisi, ödəmələrin gecikdirildiyi günlərin sayı, ödəmə təlabnamələri vasitəsilə hesablaşmaların sürəti, qarşılıqlı ödəmələrin həcmi və s. digər göstəricilər hesablanır və təhlil edilir.

Ödəmə dövriyyəsi əmtəələr və yerinə yetirilən işlər, xidmətlər, qeyri - əmtəə əməliyyatları və maliyyə öhdəlikləri üzrə ayrılıqda və ümumilikdə müəyyən olunur. Ödəmə dövriyyəsi iki yerə - vaxtında ödənməmiş və vaxtında ödənməmiş (gecikdirilmiş) dövriyyəyə bölünür. Vaxtında ödənməmiş dövriyyəni xarakterizə etmək üçün ümumi ödəmə dövriyyəsində onun xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Bundan başqa vaxtında ödənməmiş dövriyyənin orta gecikdirilmə vaxtı göstəricisindən ($\bar{t}_{\text{gecik.}}$) istifadə edilir.

$$\bar{t}_{\text{gecik.}} = \frac{SD_{\text{vax.ödənməmiş.}} \cdot D}{\sum XD}$$

Burada $SD_{\text{vax.ödənməmiş.}}$ - vaxtında ödənməmiş sənədlər üzrə dövriyyənin orta qalığını, XD -vaxtında ödənməmiş hesablaşma sənədləri üzrə xərc dövriyyəsini, D - dövr ərzindəki günlərin sayını göstərir.

Vaxtında ödənilməmiş sənədlər üzrə dövriyyənin orta qalığı il üçün hər ayın 1-nə olan məlumat əsasında xronoloji orta kəmiyyətin düsturu əsasında hesablanır.

$$\overline{SD} = \frac{\frac{1}{2} SD_1 + SD_2 + \dots + \frac{1}{2} SD_n}{n-1}$$

Bu göstəricini əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etməklə gecikmiş ödəmələrin vəziyyəti öyrənilir.

M_0 və M_1 pul əqrəqatlarına yalnız tədiyə vasitəsi kimi (tədavül funksiyası) istifadə edilən pullar daxil olur. Bunlar tam likvidli aktivlərdir. M_2 və M_3 əqrəqatlarına dəyər (pul kapitalının) saxlanması vasitəsi kimi istifadə edilən az likvidli aktivlər daxildir. Pul tədavülündə bu göstəricilərin rolu müxtəlifdir. Pul kütləsinin quruluş və dinamikasının dəyişməsinə bu amillərin təsirinin təhlili xüsusi yerlərdən birini tutur.

Müasir dövrdə pul təklifi bir qayda olaraq qeyri-nəqd emissiyanın kəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu emissiyanın həcmi yalnız pul bazasının həcmindən deyil, həm də kommersiya banklarının inkişaf səviyyəsindən və fəaliyyət şərtlərindən, yəni ona daxil olan pul vəsaitlərinin bank sistemi tərəfindən genişləndirilməsi qabiliyyətindən asılıdır. Bank sisteminin bu qabiliyyətini xarakterizə edən göstərici pul multiplikatorudur. Bu göstəricinin statistik öyrənilməsi, yəni onun səviyyəsinin hesablanması, dəyişməsi amillərinin aşkar edilməsi, həmçinin onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi statistikanın mühüm vəzifələrindəndir.

Pul bazası (PB) – pul kütləsinin müstəqil komponentidir, kommersiya bank sistemində daxil olan pul vəsaitlərinin kəmiyyətini xarakterizə edir və aşağıdakı iki göstərici ilə hesablanır.

1. Məhdud mənada pul bazasına tədavüldə olan nəqd pul daxildir.

2. Geniş mənada pul bazasına tədavüldə olan nəqd pul, müxbir hesablar və Milli Bankda kommersiya banklarının məcburi ehtiyatları daxildir.

Bank sisteminin fəaliyyəti nəticəsində ilk (baza) pulun kəmiyyəti artır.

Pul multiplikatoru (m) – qeyri-nəqd emissiya (bank emissiyası) nəticəsində pul kütləsinin dəyişmə dərəcəsinə ölçən əmsaldır. O, pul kütləsinin bank sistemindəki nəqd pulun kəmiyyətindən neçə dəfə çox olduğunu göstərir və düstur şəklində aşağıdakı kimi yazılır.

$$m = \frac{M}{PB}$$

Burada, m - pul multiplikatorunu, M - pul kütləsini, PB - pul bazasını göstərir.

Eyni zamanda multiplikator ehtiyat normasının tərsidir.

$$m = \frac{1}{r}$$

Pul kütləsinin, pul bazasının və ehtiyat normasını hesablanması üsulundan asılı olaraq multiplikator səmərəsinin müxtəlif tərəflərini əks etdirməyə və onun dinamikasına təsir edən amilləri öyrənməyə imkan verən pul multiplikatoru hesablanır.

Əgər pul kütləsinin kəmiyyəti kimi M_2 pul aqreqatını qəbul etsək onda,

$$m = \frac{M_2}{PB}$$

Multiplikatorun əldə olunan faktiki qiyməti pul sisteminin fəaliyyətinin ümumi şəraitini xarakterizə edir (bank və kredit siteminin inkişafı, Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi ehtiyat normasının şərtləri və onların icra olunmasına nəzarət sistemi, pul kütləsinin quruluşu, ilk növbədə ümumi tədaviyə nəqd pulun xüsusi çəkisi).

Qanunvericiliyə uyğun olaraq MB depozitlərin kəmiyyətinə müvafiq olaraq faiz şəklində ehtiyat normasının minimal səviyyəsini müəyyən edir. Bu normaya uyğun məbləğ nəqd pul formasında MB-da saxlanılmalıdır.

Ehtiyatlar = r . depozitlər

Əgər ehtiyat norması 20% təşkil edərsə, bu o, deməkdir ki, müddətli öhdəlikləri 1 mln. manat olan komməriya bankı 200 min manat məbləğində pul vəsaitlərini ehtiyat kimi MB-da saxlamalıdır. Əgər növbəti ayda onun müddətli öhdəliyi 2 mln. manata qalxarsa onda komməriya bankı öz ehtiyatını 400 min manata qədər artmalıdır.

Real həqiqətdə vahid ehtiyat norması yoxdur. Müddətinə, həcmə və növünə görə fərqlənən depozitlər üçün ehtiyat norması müxtəlifdir.

Ehtiyat norması aşağıdakı kimi hesablaya bilərik:

$$r = \frac{\text{Ehtiyatlar}}{\text{Depozitlər}}$$

Buna uyğun olaraq pul multiplikatoru aşağıdakı qaydada hesablanı bilər:

$$r = \frac{\text{Depozitlər}}{\text{Ehtiyatlar}}$$

Bu halda multiplikator kommertiya banklarının iqtisadiyata kredit qoyuluşunun həcminin genişləndirilməsinin faktiki imkanlarını xarakterizə edir.

Əgər pul bazasının qiymətinə geniş mənada baxsaq onda pul kütləsinin pul bazasına nisbəti kimi müəyyən edilən pul multiplikatorunun faktiki qiyməti aşağıdakı şəkildə olar.

$$m = \frac{\text{Depozitlər} + \text{nəqd pul}}{\text{Ehtiyatlar} + \text{nəqd pul}} = \frac{1 + \frac{\text{nəqd pul}}{\text{Depozitlər}}}{\frac{\text{Ehtiyatlar}}{\text{Depozitlər}} + \frac{\text{nəqd pul}}{\text{Depozitlər}}}$$

Nəqd pulun depozitlərə nisbətini c ilə işarə etsək onda,

$$C = \frac{\text{nəqd pul}}{\text{Depozitlər}}$$

Bu halda pul multiplikatoru, $m = \frac{1 + C}{r + C}$ olar.

Bütövlükdə bank sistemi üzrə orta ehtiyat norması fərdi ehtiyat normalarının və müxtəlif növ depozitlərin quruluşu əsasında aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\bar{r} = \frac{\sum r \cdot D}{\sum D} = \sum r \cdot d$$

Burada, r -i-ci depozitlər üzrə məcburi ehtiyat normasını, D - i növ depozitlərin orta həcmini, d -i növ depozitlərin ümumi depozitlərin həcmində xüsusi çəkisini göstərir.

Orta ehtiyat normasının faktiki qiyməti əsasında pul multiplikatorunun faktiki qiymətini müəyyən etmək olar.

$$m = \frac{1}{\bar{r}}$$

Burada, $\bar{r}$ - ehtiya normasının orta səviyyəsidir.

Pul multiplikatorunu bu cür hesablanması multiplikator səmərəsinin dinamikasına ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsini (ehtiyat normasının və depozitlərin quruluşunun) qiymətləndirməyə imkan verir.

$$I_m = \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_1 d_1} = \frac{\sum r_0 d_1}{\sum r_1 d_1} \cdot \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_0 d_1} = I_r \cdot I_d$$

Burada I_m - pul multiplikatoru indeksini, I_r - ehtiyat norması indeksini, I_d - depozitlərin quruluşunun dəyişməsi indeksini göstərir.

Müxtəlif statistik informasiyadan istifadə etməklə pul multiplikatorunun kəmiyyətinin hesablanması və təhlili iqtisadiyyatdakı disproporsiyaları aşkar etməyə və onların aradan qaldırılması istiqamətlərinin işlənib hazırlanmasına, həmçinin iqtisadiyyatın real sektorlar ilə maliyyə setkoru arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinə imkan verir.

Testlər:

1. Ehtiyatların depozitlərə nisbəti nəyi anladır?

- A) Ehtiyatların artımını;
- B) Ehtiyat normasını;
- C) Multiplikatoru.

2) Pul multiplikatoru indeksinin 1.45, ehtiyat norması indeksinin 1,34 olduğunu bilərək depozitlərin quruluşunun dəyişməsi indeksini hesablayın?

- A) 1,08;
- B) 1,35;
- C) 1,04.

3) Ehtiyat norması indeksinin 1,34, depozitlərin quruluşunun dəyişməsi indeksinin 0,89 olduğunu bilərək pul multiplikatoru indeksini hesablayın?

- A) 1,1926;
 B) 1,3545;
 C) 1,3046.

4) Verilənlərdən hansı pul multiplikatorunun düsturudur?

- A) $\bar{r} = \frac{\sum r \cdot D}{\sum D} = \sum r \cdot d$;
 B) $m = \frac{1}{r}$;
 C) $FV = PV(1 + n \cdot i)$.

5) Verilən düsturlardan hansı pul multiplikatoru indeksinin düsturudur?

- A) $I_m = \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_1 d_1}$;
 B) $I_m = \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_0 d_1}$;
 C) $m = \frac{1 + C}{r + C}$.

6) Verilənlərdən hansı depozitlərin quruluşunun dəyişməsi indeksinin düsturudur?

- A) $I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} \cdot \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$;
 B) $I_d = \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_0 d_1}$;

$$C) N_{\text{ül.}} = \frac{LA}{\ddot{U}A}.$$

7) Verilənlərdən hansı ehtiyat norması indeksinin düsturudur?

$$A) I_r = \frac{\sum r_0 d_1}{\sum r_1 d_1};$$

$$B) C = \frac{r_1 d_1}{\text{Depozitlər}};$$

$$C) m = \frac{1}{\bar{r}}.$$

8) Ehtiyat normasının 5%-dən, 10%-ə yüksəlməsi pul multiplikatorunu neçə dəfə azaldar?

A) 4;

B) 6;

C) 2.

9) Ehtiyat normasının 50%-dən 20%-ə düşməsi pul multiplikatorunu neçə dəfə artırır?

A) 2,5;

B) 2,7;

C) 2.0.

10) Verilən düsturlardan hansı bütövlükdə bank sistemi üzrə orta ehtiyat normasını xarakterizə edir?

$$A) I_m = \frac{\sum r_0 d_0}{\sum r_1 d_1};$$

$$B) \bar{r} = \frac{\sum r_i \cdot D_i}{\sum D_i} = \sum r_i \cdot d_i;$$

$$C) \bar{r} = r_i \cdot D_i.$$

FƏSİL 8

Qiymətli kağızlar bazarı statistikas

Sərbəst kapitalın bazarın müxtəlif seqmentləri arasında hərəkəti zəruriliyi bir tərəfdən bərclənməni, digər tərəfdən sərbəst vəsaitlərin müvəqqəti yerləşdirilməsini həyata keçirməyə imkan verən qiymətli kağız bazarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

«Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa görə qiymətli kağız (QK) onun sahibinin əmlak və qeyri - əmlak hüquqlarını və bu hüquqların imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqlənən sənəddir.

Qiymətli kağızlar bazarının yaradılmasının ümumi məqsədi maliyyə resurslarının təkrar bölgüsünün zəruriliyindən ibarətdir. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin toplanması və onların yerləşdirilməsi qiymətli kağızların emissiyası vasitəsilə həyata keçirilir.

QK bazarında əmanətin investisiyaya çevrilməsi prosesi baş verir və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini sürətləndirən kapitalın sahələrarası axını formalaşır. QK bazarının vəziyyəti cari makroiqtisadi konyukturanı əks etdirir və ondan asılı olaraq pul və büdcə siyasəti tədbirləri işlənib hazırlanır. Deməli, QK bazarı kapitalın daha səmərəli sahələrə axınını təmin edir, iqtisadiyyata çeviklik verir ki, bu da pul ehtiyatlarının bir sahədən digər sahəyə keçməsi və son nəticədə iqtisadi inkişafın sürətini artırır.

Qiymətli kağızların funksional xüsusiyyəti aşağıdakılardır:

- likvidlik, yəni pul vəsaitlərinə tez çevrilə bilmə qabiliyyəti;
- tədavül qabiliyyəti, yəni ilkin və təkrar fond bazarında satılmaq və alınmaq, habelə müstəqil tədiyə sənədləri kimi çıxış etmək qabiliyyəti.

Pul vəsaitlərini toplamaq və yerləşdirmək kimi əsas funksiyalarla yanaşı qiymətli kağızlar bir sıra əlavə funksiyalarda, xüsusilə müxtəlif qiymətli kağızlar, məsələn veksəl, hesablaşma vasitəsi, çatışmayan dövriyyə vəsaitlərini tamamlamaq funksiyasını yerinə yetirə bilər, pul bədəlləri kimi istifadə edilə bilər.

Fond bazarı əsas (ilkin) və əlavə (təkrar), habelə birja və birjadan kənar olur. Əsas fond bazarında qiymətli kağızların emissiyası və ilkin yerləşdirilməsi baş verir. QK-ın sonradan alqı-satqısı həyata keçirilən təkrar fond bazarı daha çox inkişaf etmişdir. Bu zaman mənfəəti fiziki yaxud hüquqi şəxs-satıcı əldə edir.

Yüksək likvidli və yüksək reytingli qiymətli kağızlarla bağlaşmaların əksəriyyəti fond birjalarında həyata keçirilir.

Birjadan kənar bazarda daha çox hər hansı bir səbəbdən birja ticarətinə buraxılmayan və az tapılan QK-ın tədavülü həyata keçirilir.

QK-ın subyektlərinə aiddir:

- emitentlər – qiymətli kağızları buraxan hüquqi şəxs,
- investorlar - öz adından və öz hesabına qiymətli kağızları əldə edən fiziki yaxud hüquqi şəxs,
- maliyyə vasitəçiləri - kreditordan kapitalı alan və borclananın tələbatını təmin etmək üçün onun dövriyyəsini təşkil edən vasitəçilər.

QK siniflərə görə əsas və törəmə, buraxılış formasına görə emissiya və qeyri-emissiya, mövcudluğuna görə sənədli və sənədsiz, mahiyətinə və funksiyasına görə pay və borc, kateqoriyaya görə adlı, adsız və orderli, emitentə görə dövlət, bələdiyyə və korporativ, tədavüldə olma müddətinə görə müddətli və müddətsiz, gəlirlilik dərəcəsinə görə yüksək, orta, aşağı və gəlirsiz, milli mənsubiyyətinə görə milli və xarici, riskə görə risksiz, riskli və az riskli, sərbəst dövr etmə imkanına görə dövr edən, dövr etməyən, müəyyən məhdudiyətlə dövr edən qiymətli kağızlara bölünür.

QK-ın ən geniş yayılmış növlərinə - istiqraz və rəqələri, səhm, veksəl, dövlət xəzinə öhdəlikləri – aid edilir.

İstiqraz vərəqəsi – onun sahibinin emitentdən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulan müddətdə onun nominal dəyərini və bu dəyərdən müəyyən edilmiş faizi və ya başqa əmlak ekvivalentini (əgər qanunvericiliyə zidd deyilsə) almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Bu növ qiymətli kağız investorla (qiymətli kağızları alanlarla) emitent arasında olan borc münasibətlərini əks etdirir.

Səhm - onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o, ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Bu növ qiymətli kağız kapital üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edir.

Veksel, opsiyon, çek, depozit sertifikatları, varrant, fyuçers, özəlləşdirmə payıları və s qeyri – emissiya qiymətli kağızlarına aiddir.

Veksel – qanuni formada ciddi müəyyən edilmiş yazılı borc öhdəliyidir. Bu onun sahibinə (veksel sahibinə) şərtsiz hüquq verir ki, vaxtı çatdıqda onda qeyd edilən pulun məbləğini borcludan (yaxud akseptantdan) tələb etsin.

Sadə və köçürmə vekseli fərqləndirir.

Birincisi veksel sahibi ilə borclu arasındakı münasibətləri, ikincisi isə eyni zamanda üçüncü şəxslə də olan münasibətləri əhatə edir.

Ölkədə veksel tədaviyünün tətbiqi təsərrüfat subyektləri arasındakı ödəmələrin azaldılması, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin və hesablaşmaların sürətləndirilməsi məqsədi daşıyır.

Dövlət xəzinə öhdəlikləri-bu, dövlət qiymətli kağızlarının əhali arasında könüllülük əsasında yerləşdirilməsidir. Bu, həmin qiymətli kağızlara sahib olma müddətində onun sahibinə gəlir gətirmək hüququ verir. Dövlət xəzinə öhdəlikləri ilkin yerləşdirildikdən sonra müəyyən diskontla (güzəştli qiymətlərlə) təkrar bazara daxil olur.

Qiymətli kağızlar statistikasını qiymətli kağızların hərəkətinin kütləvi proseslərinin kəmiyyət xarakteristikasını verir. Statistika qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərini, qiymət səviyyəsini, faiz dərəcəsinə və gəlirlilik səviyyəsini, risk dərəcəsinə, həyata keçirilən əməliyyatların və cəlb edilən maliyyə aktivlərinin həcmi və s. müəyyən edir. Bu qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar statistikasının əsas vəzifələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

- investisiya məhsulu kimi qiymətli kağızlar haqqında tam və adekvat informasiyanı toplamaq və aşkar etmək;

- qiymətli kağızlar bazarında əks olunan yaxud formalaşan sosial-iqtisadi proseslərin idarəedilməsi və statistik təhlili üçün informasiya təminatını formalaşdırmaq;

- fond bazarının iştirakçıları və qiymətli kağızlar haqqında statistik informasiyanın yığılması və təhlili metodologiyasını işləyib hazırlamaq və təkmilləşdirmək və s.

Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini səciyələndirmək üçün statistikada mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə edilir. Mühüm göstərici tədaviyə ehtiyac olan müəyyən növ qiymətli kağızların miqdarıdır.

Bazarın həcmi (tutumunu) xarakterizə edən qiymətli kağızlar bazarının ümumiləşdirici göstəricisi bazar qiymətinin tədaviyə ehtiyac olan qiymətli kağızların miqdarına hasili çıxışdır.

Səhmdar cəmiyyətlərinin buraxdığı səhmlərin böyük hissəsini adi (sadə) səhmlər təşkil edir. Adi səhmlər onun sahibinə hüquq verir ki, həm onun idarəedilməsində iştirak etsin, həm də müəyyən edilmiş həcmdə gəlir əldə etsin. İmtiyazlı səhm onun sahibinə gəlir əldə etmək hüququ verir.

Səhmin qəti müəyyən olunmuş tədavi müddəti olmur. Bazarda qiymətli kağızın tədavi müddətindən asılı olaraq səhmin nominal, emissiya və bazar qiyməti müəyyənləşir.

Səhmin özündə nominal dəyər göstərilir. Bu nizamnamə kapitalının həcmi buraxılan səhmlərin miqdarına bölməklə müəyyən edilir:

$$S_n = \frac{NK}{S_s}$$

Burada, S_n - səhmin nominal dəyərini, NK- nizamnamə kapitalını, S_s - buraxılan səhmlərin miqdarını göstərir.

Nominal dəyər əsasında səhmin ilkin yerləşdirilməsi həyata keçirilən emissiya qiyməti müəyyən edilir. Qiymətli kağızlar bazarında səhm tələb və təklifin nisbətindən asılı olan bazar qiyməti ilə satılır.

Səhmin gəlirliliyi iki amillə müəyyən edilir:

1. Əldə edilən (alınan) dividend. Dividend dedikdə səhmdarın sahib olduğu səhmlərin sayına müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyətinin bölüşdürülən xalis mənfəətinin bir hissəsi başa düşülür;

2. Səhmin əldə edilən qiyməti ilə bazar qiyməti arasındakı fərqdən yaranan əlavə gəlir. Bu aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\Delta_g = P_{baz.} - P_{\text{ə.c.q.}}$$

Dividendin illik dərəcəsi aşağıdakı düsturla tapılır:

$$r_g = \frac{D}{S_n}$$

Burada, D - dividendin mütləq səviyyəsini (səhmdar cəmiyyətinin bölüşdürülən mənfəəti) göstərir.

Səhmin illik gəlirinin məbləği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D = \frac{r_g \cdot S_n}{100}$$

Səhmin gəlirliliyini qiymətləndirmək üçün rendit (R) göstəricisindən istifadə edilir. Bu göstərici mənfəəti səhmin əldə edilən qiymətinə bölməklə hesablanır:

$$R = \frac{D}{P_{\text{ə.c.q.}}} \cdot 100$$

Ümumi gəlirliliyin səviyyəsi ümumi gəlirin ($\ddot{U}G = D + \Delta_g$) səhmin əldə edilən qiymətinə nisbəti ilə müəyyən edilir.

$$G_s = \frac{\ddot{U}G}{P_{\text{ə.c.q.}}} \cdot 100$$

İstiqraz vərəqəsi üzrə gəlir ildə 1-2 dəfə emitent tərəfindən ödənilən faizdir. Müddət bitəndən sonra istiqraz vərəqəsi nominal dəyəri ilə emitent tərəfindən alınır. Əgər istiqraz vərəqəsi nominal qiymətdən aşağı satılırsa, onda qiymətdəki fərq gəlir kimi çıxış edir və diskont adlanır.

İstiqraz vərəqəsinin gəlirliliyi iki amillə müəyyən olunur:

1. İldə həyata keçirilən kupon (istiqraz vərəqəsinin faiz talonu) ödəmələri;
2. İstiqrazın əldə edilən və ödənilən qiyməti arasındakı fərq.

İllik faiz (kupon) gəliri aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_k = \frac{r_k \cdot IV_n}{100}$$

Burada, r_k - illik faiz (kupon) dərəcəsinə, IV_n - istiqraz vərəqəsinin nominal dəyərini göstərir.

İstiqrazın bütün müddətində kapitalın artımı (zərəri) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Delta_g = P_{\text{öd.}} - P_{\text{ə.c.q.}}$$

Burada, $P_{\text{öd.}}$ - istiqrazın ödənilən qiymətini, $P_{\text{ə.c.q.}}$ - istiqrazın əldə edilən qiymətini göstərir.

Əgər istiqraz diskontla alınıb ödəmə nominal dəyər üzrə həyata keçirilərsə, onda investor kapital artımına malik olur.

İstiqraz üzrə illik ümumi gəlir ($\ddot{U}G$) faiz (kupon) ödəmələri ilə illik kapital artımının (zərərin) cəmi kimi

$$\text{hesablanır: } \ddot{U}G = D_k + \Delta_g$$

İstiqraz vərəqəsinin illik ümumi gəlirliliyinin (ÜG) səviyyəsi ümumi gəliri istiqrazın əldə edilən qiymətinə bölməklə hesablanır:

$$G_s = \frac{\ddot{U}G}{P_{\text{ə.c.q.}}} \cdot 100$$

Vekselin gəlirliliyi iki amildən – onun qoyulduğu vaxtdan və ödəmə müddətindən- asılıdır.

Əgər veksəl sahibi sənədi onun ödəmə vaxtına qədər saxlayarsa onda veksəl sahibi nominal dəyərdən əlavə gəlir əldə edir. Ona görə ki, veksəl nominal dəyər üzrə gəlirlə (faiz şəklində) yerləşdirilmişdir. Bu zaman əlavə gəlir aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_v = \frac{r_v \cdot V_n \cdot n}{100 \cdot 360}$$

Burada, r_v – illik faizə dərəcəsinə, V_n - vekselin nominal qiymətini, n - vekselin qoyulduğu vaxtdan ödəmə vaxtına qədər günlərin sayını göstərir.

Əgər veksəl diskontla (güzəştlə) yerləşdirilibsə (veksəl sahibi istəyir ki, məbləği vekselin ödəmə müddətindən əvvəl əldə etsin) lakin ödəmə nominal dəyər üzrə həyata keçirilərsə onda veksəl sahibinin gəliri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$G_v = V_n - P_{\text{diskont.}}$$

Burada, $P_{\text{diskont.}}$ – vekselin yerləşdirildiyi diskont qiyməti göstərir.

Veselin gəlirliliyinin səviyyəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_v = \frac{G_v}{P_{\text{ilk.}}} \cdot 100$$

Burada, $P_{\text{ilk.}}$ - vekselin ilkin yerləşdirilməsi həyata keçirilən qiyməti (nominal, yaxud diskont) göstərir.

Pul vəsaitlərinin əmanəti haqqında emitent bankın yazlı şəhadətnaməsi depozit sertifikatı adlanır. Sertifikat üzrə gəlir-

lörin mütəlq həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_s = \frac{r_s \cdot SER_n \cdot n}{100 \cdot 12}$$

Burada, r_s – sertifikat üzrə illik dərəcəni, n - sertifikatın buraxıldığı ayların sayını göstərir.

Sertifikatın gəlirliliyinin səviyyəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_s = \frac{G_{\text{ser}}}{P_{\text{ilk}}} \cdot 100$$

Burada, P_{ilk} - sertifikatın ilkin yerləşdirilməsi həyata keçirilən qiyməti göstərir.

Qiymətli kağızların gəlirliliyinə onların likvidliyi və riskliyindən kənar baxmaq olmaz. Hadisənin baş vermə ehtimalı riskin ölçüsüdür. Risk - gözlənilməyən hadisənin olması (baş verməsi) şansıdır.

Gəlirliliyin gözlənilən səviyyəsinin tərəddüdünü standart kənarlaşma (orta kvadratik uzaqlaşma) əks etdirir. Orta kvadratik uzaqlaşma (standart kənarlaşma) nə qədər az olarsa bölgünün ehtimalı bir o qədər sıx və uyğun olaraq investisiyanın riskliyi bir o qədər az (aşağı) olar.

- Hər bir investisiya növü üzrə gözlənilən gəlirlilik dərəcəsi:

$$\hat{K} = \sum P_i \cdot K_i$$

Burada, P_i - hadisələrin baş vermə ehtimalını, K_i - hər bir investisiyanın gəlirlilik dərəcəsinə göstərir.

- hər bir gəlirlilik dərəcəsinin qiymətinin gözlənilən gəlirlilik dərəcəsiindən kənarlaşmaları: $K_i - \hat{K}$

- dispersiya: $\sigma^2 = \sum (K_i - \hat{K})^2 \cdot P_i$

- orta kvadratik uzaqlaşma (standart kənarlaşma):

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2} = \sqrt{\sum (K_i - \hat{K})^2 \cdot P_i}$$

Riskin qiymətləndirilməsi üçün variasiya əmsalından istifadə edilir. Bunu hesablamaq üçün orta kvadratik

uzaqlaşmanı (standart kənarlaşmanı) gözlənilən gəlirliliyə bölürlər:

$$CV = \frac{\sigma}{\hat{K}}$$

Bu əmsal hər bir gəlir vahidinə riskin qiymətini müəyyən edir.

Statistikada investisiya portfellərinin gəlirliliyinin qiymətləndirilməsinə də xüsusi fikir verilir. İntestisiya portfelinin təşkil edən səhmlər üzrə gözlənilən gəlirliliyi aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$K_i = W_1 \cdot K_1 + W_2 \cdot K_2 + \dots + W_n \cdot K_n$$

Burada K_i - hər bir səhmin (investisiyanın) gözlənilən gəlirlilik dərəcəsinə, W_n - portfeldə hər bir səhmin xüsusi çəkisini göstərir.

Birja – birja ticarətini həyata keçirən peşəkar ticarətçi təşkilatların formalaşdırdığı və müəyyən növ malların topdan satış bazarıdır.

Birjanın əsas funksiyalarına aiddir:

- daimi fəaliyyət göstərən bazarı yaratmaq;
- müntəzəm olaraq qiymətli kağızların qiymətini müəyyən etmək;
- birja bazarında tədavüldə olan qiymətli kağızlar haqqında etibarlı informasiyanı yaymaq;
- peşəkar ticarət və maliyyə vasitəçiliyini dəstəkləmək;
- iqtisadiyyatın və maliyyə bazarının vəziyyətini əlaqələndirmək.

Birjalar öz fəaliyyəti prosesində həm özü, həm də müştəriləri üçün mənfəət yaradır.

Birja mənfəəti iki şəkildə çıxış edir.

1. Təsisedici mənfəət. Bu, səhmdar kapitalına qoyulan real kapitalın dəyəri ilə birja məzənnəsi ilə satılan qiymətli kağızın qiyməti arasındakı fərqi məbləğidir.

2. Məzənnə mənfəəti. Bu səhmin yaxud istiqraz vərəqəsinin əldə edilən qiyməti ilə satış qiyməti arasındakı fərqi məbləğidir.

Birja bazarında əsas əməliyyatlar birja auksionunda həyata keçirilir. Burada birja iştirakçıları arasında sazişlər bağlanmasının rəqabət qaydaları müəyyən edilir.

Fond birjası statistikasının vəzifələrinə aiddir:

- fond birjası bazarı haqqında adekvat informasiyanın toplanmasını təmin etmək;

- fond bazarının tənzimləmək və inkişaf etdirmək, investisiya qərarlarını qəbul etmək üçün informasiya bazasını yaratmaq;

- birja posesləri üzərində statistik müşahidənin metodologiyasını təkmilləşdirmək;

- birja göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirmək və onların metodologiyasını işləyib azırlamaq və s.

Fond bazarının statistik öyrənilməsinin əsas obyektı birja bağlaşmalarıdır (müqavilələridir). Bundan başqa fond birjası statistikasıda qiymətli kağızların gəlirliliyi, fond bazarının tutumluluğu, onun likvidliyi və s. kimi göstəricilərdən də istifadə olunur.

Fond birjası statistikasının göstəricilərinə aiddir.

- birja bağlaşmalarının qiymət göstəriciləri;

- birja ticarətinin həcm göstəriciləri;

- fond birjasının keyfiyyət göstəriciləri və s.;

Qiymət göstəricilərindən bazarda qiymətin dinamikasını təhlil edərkən və proqnozlaşdıraraqən, onun likvidliyini və riskini qiymətləndirərkən istifadə edilir.

Qiymət göstəriciləri aşağıdakı qiymət növlərini özündə birləşdirir:

- ilkin bazar qiymətləri;

- təkrar bazar qiymətləri;

- icra, açıq və qapalı qiymətlər;

- tələb və təklif qiymətləri (spred).

Qiymətli kağızlar birjasında qiymətlərin dinamikasını xarakterizə etmək üçün qiymətlərin orğa kvadratik üzaqlaşmasından (standart kənarlaşma), qiymətlərin dəyişməsi göstəricilərindən, maksimum (minumum) qiymətlərdən istifadə edilir.

Birja bazarının fəallığı və onun vəziyyəti statistik göstəricilər vasitəsilə xarakterizə edilir.

Birjanın fəallığı ilk növbədə qiymətin dinamikasını xarakterizə edən birja qiymət indekslərinə və səhmin orta qiymətinə əsaslanır.

Müəyyən adlı səhmin qiymət indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$i_p = \frac{p^1_m}{p^0_m}$$

Burada, p^0_m və p^1_m - əsas və hesabat dövrədə səhmin məzənnəsini göstərir.

Səhm qrupları üzrə orta məzənnə indeksi,

$$I_p = \frac{\bar{p}^1_m}{\bar{p}^0_m}$$

Burada, $\bar{p}^0_m$ və $\bar{p}^1_m$ - əsas və hesabat dövründə səhmin orta məzənnəsini göstərir.

Digər qrup göstəricilər ilkin və təkrar birja bazarında aparılan bağlaşmaların həcm göstəriciləridir. Bunlardan birja bazarının inkişaf dinamikasını təhlil edərkən, onların likvidliyini qiymətləndirərkən istifadə olunur. Bu göstəricilərə aiddir:

- emissiyanın həcmi. Bunu hesablamaq üçün qiymətli kağızların bazar dəyərini onların miqdarına vururlar;

- yerləşdirmənin həcmi. Bu göstərici auksionda investorun əldə etdiyi qiymətli kağızların ümumi həcmi xarakterizə edir. (qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi, bu nominal üzrə hesablanır);

- satışdan daxilolmaların həcmi. Auksionda investorun əldə etdiyi qiymətli kağızların həcmidir (əldə edilmiş faktiki qiymətlərlə hesablanır);

- bağlanmış müqavilələrin sayı. Bu qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə qeydiyyatda alınmış birja müqavilələrinin sayını xarakterizə edir;

Qeyd edilən göstəricilər aşağıdakı kimi mənalandırılır.

Stock – səhmi buraxan kompaniyanın Adı;

Div – bir səhmə hesablanmış və ödənməmiş son dividendin həcmi;

Yld – səhmin gəlirliliyi (dividendin kəmiyyətini bağlanma anına səhmin qiymətinə bölməklə hesablanır);

P/E – səhmin bazar qiymətinin bir səhmə düşən emitent mənfəətinə nisbətidir;

Vols – gün ərzində satışın həcmi;

Hi – gün ərzində səhmin maksimal qiyməti;

Lo – gün ərzində səhmin minimal qiyməti;

Close – birjanın bağlanması anına səhmin qiyməti;

Net Chg – məzənnənin xalis dəyişməsi (cari və əvvəlki günlərdə bağlanma qiymətləri arasındakı fərq).

Hər bir fond birjası qiymət məlumatları əsasında fond indekslərini hesablayırlar. N səhm üzrə orta qiymət aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$P_a = \frac{\sum_{i=1}^N P_i}{N}$$

Burada, P_i - t vaxt anına hər bir səhmin qiymətini, N- səhmlərin sayını göstərir.

Ən məşhur fond indeksi Dou-Cons indeksidir. Bu ABŞ- in iri kompaniyalarının səhmlərinin məzənnəsinin orta göstəricisidir. Bu indeks işgüzar fəallıq səviyyəsini və bazarın konyukturasını xarakterizə edir. Bundan başqa təxminən 65 kompaniya üzrə lokal indekslərdə hesablanır.

NİKKEİ (Nikkei Stosk Average Index) indeksi 225 səhmin bazasında hesablanan Yaponiyanın aparıcı xüsusi fond indeksidir.

ABŞ – in aparıcı texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən kompaniyalarının səhmlərinin orta məzənnəsinə xarakterizə edən NASDAQ indeks idə hesablanır. Bu indekslərin hesablanması ilə əsasən amerikanın investisiya bankları

(«Leman Brazers», «Merril Linc», «Solomon Brazers», «D.P.Morqan») məşğul olur.

Bəzi kampaniyalar istiqrazlar üzrə indekslər hesablayır və təhlil edir.

Hazırda istiqraz və səhmlər üzrə kombinəlaşdırılmış indekslərin qurulmasına cəhd göstərilir.

Laspeyresin və Paaşenin düsturları əsasında fond indeksləri hesablanır.

Laspeyresin düsturu əsasında:

$$I_{Ln} = \frac{\sum P_{ni} \cdot Q_{0i}}{\sum P_{0i} \cdot Q_{0i}} \cdot I_{L0}$$

Burada, I_{Ln} - cari dövrdə Laspeyres indeksini, P_{0i} - bazis dövrünə i - ci növ səhmin qiymətini, Q_{0i} - bazis dövrünə tədavüldə olan i -ci növ səhmin miqdarını, P_{ni} - cari dövrə i -ci növ səhmin qiymətini, $\sum P_{ni} \cdot Q_{0i}$ - cari qiymətlər və bazis dövründə tədavüldə olan səhmlərin miqdarı əsasında i -ci növ səhmin hesablanmış bazar dəyərini yaxud kapitallaşmasını, $\sum P_{0i} \cdot Q_{0i}$ - bazis dövründə kapitallaşma göstəricisini göstərir.

Paaşenin düsturu əsasında:

$$I_{Pn} = \frac{\sum P_{ni} \cdot Q_{ni}}{\sum P_{0i} \cdot Q_{ni}} \cdot I_{P0}$$

Burada, I_{Pn} - cari dövrdə Paaşenin indeksini, I_{P0} - əsas dövrdə Paaşenin indeksini, Q_{ni} - cari dövrə tədavüldə olan i -ci növ səhmin miqdarını göstərir.

Testlər:

1. Verilənlərdən hansı qiymətli kağızların funksional xüsusiyyətlərinə aid edilir?

- A) Likvidlik;
- B) Tədavül qabliyyəti;

C) Bunların hamısı.

2) Verilənlərdən hansı qiymətli kağızların funksional xüsusiyyətlərinə aid edilir?

- A) Emitentlər, investorlar;
- B) A və C
- C) maliyyə vasitəçiləri.

3) Aşağıdakılardan hansı qiymətli kağızların növlərinə aid edilir?

- A) İstiqraz vərəqəsi, səhm;
- B) Veksel, dövlət xəzinə öhdəlikləri;
- C) Bunların hamısı.

4) İndiricilərlə emitent arasında olan borc münasibətlərini əks etdirən qiymətli kağıza nə ad verirlər?

- A) Səhm;
- B) İstiqraz vərəqəsi;
- C) Veksel.

5) Verilən düsturlardan hansı səhmin nominal dəyərinin düsturudur?

A) $S_n = \frac{NK}{S_s}$;

B) $FV = PV(1 + n \cdot i)$;

C) $m = \frac{KD_{\text{ödən.}}}{D}$.

6) Verilənlərdən hansı dividendin illik dərəcəsinin düsturudur?

A) $I_{t,q,t} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$;

$$B) r_g = \frac{D}{S_n};$$

$$C) r_g = \frac{RB}{S_n}.$$

7) Verilənlərdən hansı səhmin illik gəlirinin məbləğinin düsturudur?

$$A) D = \frac{r_g \cdot S_n}{100};$$

$$B) D = \frac{S_n}{100};$$

$$C) D = \frac{r_g \cdot S_n}{45}.$$

8) Verilənlər göstəricilərdəndən hansı fond bazarının keyfiyyətini xarakterizə edir?

A) Tutumluluq göstəricisi;

B) Likvidlik, təmərküzləşmə göstəricisi;

C) Bunların hamısı.

9) Fond birjasına qiymətli kağızların buraxılması prosesinə nə ad verirlər?

A) Listinq;

B) Balans;

C) dividend.

10) Verilənlərdən hansı fond bazarının likvidlik göstəricilərinə aid edilir?

A) Qiymətli kağızların dövr etməsi;

B) Dövriyyənin və spreadin həcmi;

C) A və B.

FƏSİL 9

Tədiyə balansı və Milli Hesablar Sisteminin maliyyə hesabları

Müasir dövrdə Azərbaycanın tədiyə balansının qurulması və onun əsas prinsiplərinin işlənib hazırlanması BVF-nun tövsiyyəsi əsasında həyata keçirilir. Tədiyə balansının ölkə iqtisadiyyatının yaxın və uzaq perspektiv inkişafında, iqtisadi hadisə və proseslərin modelləşdirilməsində və proqnozlaşdırılmasında, habelə makroiqtisadi təhlildə mühüm əhəmiyyəti vardır.

Tədiyə balansının məlumatları cari dövr üzrə xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafını və onun istehsalın, məşğulluğun və istehlakın və s. səviyyəsinə təsirini əks etdirir. Onun əsasında xarici investisiyaların hərəkəti, xarici borcların həcmi və tərkibi, onların ödənilməsinin vəziyyəti, digər ölkələrin iqtisadiyyatında Azərbaycan investisiyasının forma və istiqamətləri öyrənilir. Tədiyə balansı ödəmələrdəki qeyri-tarazlığın aradan qaldırılması ilə əlaqədar Milli Bankın beynəlxalq ehtiyatlarının dəyişməsinə də əks etdirir.

Daxili iqtisadiyatda tədiyə balansının məlumatlarından fiskal və monetar siyasətin istiqamətlərinin işlənib hazırlanmasında, beynəlxalq maliyyə və xarici ticarət münasibətləri sahəsində proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsində, habelə manatın məzənnəsinin və daxili valyuta bazarının tənzimlənməsində fəal istifadə olunur.

Tədiyə balansı müəyyən dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının «yerdə qalan dünya» ilə beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarını əks etdirən statistik hesabatdır. Bütün maliyyə əməliyyatları rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasında həyata keçirilir. Əməliyyatlar iqtisadi nemətlərin yaradılması, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı prosesində rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasında mal və maliyyə ehtiyatlarının axını kimi müəyyən edilir.

Qurulma sxeminə görə tədiyə balansı mühasibat balansının hesablarını xatırlatsada, ondan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Mühasibat balansında müəyyən vaxta iqtisadi vahidlərin aktivlərinin (kapitalın istifadə növləri) və passivlərin (maliyyə resurslarının mənbələri) nisbəti verilir.

Monetar qızıl və xüsusi borc hüquqda daxil olmaqla rezidentlərin qeyri-rezidentlərlə bütün maliyyə aktivlərini (tələblərini) və öhdəliklərini əks etdirən statistik yazılış ümumilikdə beynəlxalq investisiya mövqeyi adlanır. Tədiyə balansı xarici iqtisadi fəaliyyət nəticəsində baş verən müvafiq tələb və öhdəlikləri əks etdirir.

Tədiyə balansının sxemini sadə şəkildə aşağıdakı kimi vermək olar.

Göstəricilər	Kredit	Debet	Fərq (Kredit-Debet)
Maddə 1			
Maddə 2			

Maddə n			
Yekun			

Mühasibat uçotunun əsas prinsipi olan hər bir əməliyyatın iki dəfə uçota alınması tədiyə balansının da qurulmasında əsasdır. Tədiyə balansında əvəzsiz əsasda malların, xidmətləri və maliyyə aktivlərinin verilməsi prosesi transfert adlanan xüsusi maddə də əks etdirilir.

Tədiyə balansının kredit və debetinin ümumi saldusunun sifira bərabər olmaması əsasən aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

- onun kredit və debet hissəsi haqqında informasiyanın daxil olma mənbələrinin müxtəlifliyi;
- mal və xidmətlərin daxil olması və onların maliyyə təminatı arasındakı vaxtın müxtəlifliyi;
- yolda gecikmə;
- səhvlər və buraxılmalar;
- mövcud qiymətlə müqavilə qiymətin uyğunsuzluğu və s.

Kredit və debet yazılışları arasındakı ümumi fərq (kənarlaşma) «xalis səhvlər və buraxılmalar» adlanır.

Tədiyə balansında əməliyyatların əks olunmasının ümumi qaydasını aşağıdakı kimi vermək olar:

Əməliyyatlar	Kredit (+)	Debet (-)
A. Mal və xidmətlər	Mal və xidmətlərin ixracı (qeyri-rezidentlərə xidmət göstərilməsi)	Mal və xidmətlərin idxalı (rezidentlərə xidmət göstərilməsi)
B. Gəlirlər (investisiyadan gəlirlər və əmək haqqı)	Qeyri-rezidentlərdən daxilolmalar	Qeyri-rezidentlərə ödəmələr
C. Cari və kapital transfərləri	Alınmış	Verilmiş
Ç. Aktivlərin əldə edilməsi və verilməsi (qeyri - istehsal qeyri - maliyyə aktivlərinin satışı)	Aktivlərin satışı	Aktivlərin əldə edilməsi
D. Maliyyə aktivləri və öhdəlikləri ilə əməliyyatlar	Qeyri-rezidentlərə nisbətə öhdəliklərin artması, yaxud qeyri-rezidentlərlə tələblərin azalması	Qeyri-rezidentlərə nisbətə tələblərin artması, yaxud qeyri-rezidentlərlə öhdəliklərin azalması
Yekun		

Tədiyə balansında əməliyyatlar bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Qiymətin tərkibinə şəxsi xərclər və mənfəət, subsidiya çıxılmaqla idxala vergilər və əlavə dəyər vergisi daxildir.

Bəzi əməliyyatlar vardır ki, onların dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi bazar mexanizminin şərtlərinə cavab vermir. Lakin onların tədiyə balansında qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu cür əməliyyatlara aiddir:

- barter əməliyyatları;
- könüllü xarakterdə olmayan əməliyyatlar (cərimə, vergi ödəmələri və s.);
- müstəqil tərəflər arasındakı əməliyyatlar;
- komməriya xarakterdə olmayan əməliyyatlar (iqtisadi kömək, hədiyyə və s.);

Əməliyyatların uçotu faktiki vaxt üzrə həyata keçirilir. Əməliyyatların bazar qiymətinin və qeydə alınma

vaxtının müəyyən edilməsi prinsiplərinə uyğun olaraq tədiyə balansında hesablaşmalar vahid pul standartında aparılır. Tədiyə balansında əməliyyatları qiymətləndirərkən onların baş verdiyi ana mübadilə məzənnəsindən istifadə edilir.

Tədiyə balansını statistik təhlil etmək üçün onun məlumatları müəyyən qayda da qruplaşdırılmalıdır. Bu zaman iqtisadi mahiyyəti müxtəlif olan əməliyyatlar haqqındakı məlumatlar bir-birindən ayrılmalıdır. Digər tərəfdən bir sıra ümumi tərəfləri olan əməliyyatlar haqqındakı məlumatların ümüləşdirmək imkanları da olmalıdır.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə tədiyə balansının standart komponentlərini aşağıdakı kimidir.

Tədiyə balansının standart komponentləri	Kredit	Debet
<u>Cari əməliyyatlar hesabı</u>		
A. Mal və xidmətlər		
1. Mallar		
2. Xidmətlər		
B. Gəlirlər		
1. Əmək haqqı		
2. İnvestisiyadan gəlirlər		
C. Cari transfertlər		
<u>Maliyyə vasitələri və kapitala bağlı əməliyyatlar hesabı</u>		
A. Kapitala bağlı əməliyyatlar hesabı		
1. Kapital transfertləri		
2. Qeyri-istehsal qeyri-maliyyə aktivlərinin satışı və əldə edilməsi		
B. Maliyyə hesabı		
1. Birbaşa investisiyalar		
1.1. Xaricə		
1.2. Xaricdən		
2. Portfel investisiyalar		
2.1. Aktivlər		
2.2. Öhdəliklər		
3. Sair investisiyalar		
3.1. Aktivlər		
3.2. Öhdəliklər		
4. Ehtiyat aktivləri		

Tədiyə balansının «cari əməliyyatlar hesabında» əks olunan cari, «kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında» əks olunan kapital əməliyyatlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Mal, xidmət və gəlirlərlə əməliyyatlar cari əməliyyatlardır (cari transfertlərə gəlirlərin təkrar bölgüsü kimi baxılır). Kapital əməliyyatları investisiya fəaliyyəti ilə (aktiv və öhdəliklərlə əməliyyatlar) bağlıdır. Bundan başqa əməliyyat olmayan bəzi axınlarda vardır ki, bunlar milli sərvətin səviyyəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə axınlardan bir hissəsi xarici aktiv və öhdəliklərin həcmində dəyişməsi ilə bağlıdır.

«Cari əməliyyatlar hesabı» üzrə saldo (fərq) mütləq ifadədə əks işarə ilə kapital və maliyyə aktivləri və öhdəlikləri ilə bağlı əməliyyatlar hesabının fərqi bərabər olmalıdır.

Tədiyə balansında malların ixrac və idxalı F.O.B. qiymətləri ilə qiymətləndirilir. F.O.B. qiymətlərinə daxildir: istehsalçı qiymətində malın dəyəri; ixracatçının sərhəddini keçən ana onunla bağlı xidmətlərin (daşıma, sığortalama, saxlama) dəyəri; sonrakı daşıma üçün yükləmə xərcləri.

Gömrük statistikasında ixracat malları F.O.B., idxal malları isə S.İ.F. qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Ona görə də tədiyə balansını tərtib edərkən gömrük statistikasının məlumatlarına düzəlişlər etmək lazımdır.

Tədiyə balansında xidmətlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. Nəqliyyat
  - 1.1. Dəniz
  - 1.2. Hava
  - 1.3. Sair
2. Turizm;
3. Rabitə xidmətləri;
4. Tikinti xidmətləri;
5. Sığorta xidmətləri;
6. Köməkçi maliyyə xidmətləri;
7. Kompüter məlumat xidmətləri;
8. Sair işgüzar xidmətlər;

9. İstirahət, əyləncə sahəsində xidmətlər, mədəni xidmətlər;

10. Digər maddələrə aid edilməyən dövlət idarəetmə orqanlarının xidmətləri.

Tədiyə balansında gəlirlərə əmək haqqı və kapital (investisiya) gəlirləri daxildir.

İnvestisiyadan gəlirlər maliyyə aktivlərindən gəlirləri ifadə edir (bank depozitləri üzrə faizlər, səhm, istiqraz vərəqəsi və digər qiymətli kağızlar üzrə dividendlər və gəlirlərin başqa formaları).

Maliyyə lizinqindən gəlirlər iki formada - əsas borcun və faizlərin ödənilməsi - olur. Birinci forma maliyyə hesabının «borclar», ikinci forma isə «investisiyadan gəlirlər» maddəsində əks olunur.

MHS - də cari və kapital transfertləri fərqləndirilir. Cari transfertlər könüllü və fiskal ödəmələr rolunu yerinə yetirir və yığımlar, vergilər, cəzalar və başqa öhdəliklər formasında olur.

Kapital transfertləri uzunmüddətli investisiyalaşdırma formasıdır. Kapital transfertləri bu prosesdə iştirak edən tərəflərin aktiv və passivlərinin həcmnin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Cari transfertlərdən fərqli olaraq kapital transfertləri MHS - də kapital hesabında əks etdirilir.

«Kapital və maliyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar» hesabı rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı aktiv və öhdəliklərlə bağlı əməliyyatları əks etdirir. Tədiyə balansında aktiv və öhdəliklər funksional əlamət üzrə qruplaşdırılır. Bu zaman 4 qrup aktiv və öhdəliklər fərqləndirilir: birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, ehtiyat aktivləri və sair investisiyalar.

Aktivlər kreditorun, öhdəliklər isə debitorun daxili sektoru üzrə təsnifatlaşdırılır. Tədiyə balansında 4 sektor fərqləndirilir: pul-kredit sferasını tənzimləyən orqanlar; dövlət idarəetmə orqanları; banklar və sair sektorlar. Sair sektorun tərkibinə qeyri-maliyyə müəssisələri, ev təsərrüfatları, sair maliyyə idarələri, habelə ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir.

Monetar qızıl ehtiyat aktivlərinin formasıdır. Monetar qızıl pul-kredit sferasını tənzimləyən orqanların mülkiyyətidir və ehtiyat maliyyə aktivi kimi istifadə olunur. Kommersiya banklarına məxsus olan bütün başqa qızıla (qeyri-monetar) adi mal kimi baxılır.

Tədiyə balansı və Milli Hesablar Sistemi bir birindən asılı olmayaraq, yəni müstəqil inkişaf etmişdir. Lakin həmişə onların göstəriciləri arasındakı uyğunluğun təmin edilməsinə cəhd edilir. Bu isə Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi göstəricilərini hesablayarkən tədiyə balansının məlumatlarından istifadə edilməsinə imkan verir.

Tədiyə balansı ilə Milli Hesablar Sistemi arasındakı mühüm uyğunsuzluq dolayı qaydada hesablanan maliyyə vasitəçilərinin xidmətinin şərhidir.

MHS - də maliyyə vasitəçiləri iqtisadi vahid kimi maliyyə bazarında əməliyyatlar (istehsal fəaliyyəti) həyata keçirərək (maliyyə aktivləri əldə etmək üçün) özünə öhdəliklər qəbul edir. Maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyəti kreditorlardan maliyyə resurslarını cəlb edərək onları debitorlara istədiyi formada verməklə bağlıdır. Bir qayda olaraq maliyyə vasitəçiləri öz xidmətlərinə görə açıq formada haqq almır. Bununla yanaşı kreditorların ödədiyi faizin məbləğini azaldır, debitorlardan alınan faizin məbləğini artırır. Faiz dərəcəsi xidmət haqqının ünsürünə aid edilir.

MHS – də maliyyə vasitəçilərinin xidmətinin dəyəri onların mülkiyyətdən əldə etməli olduqları bütün gəlirlər təşkil edir (tədiyə balansında investsiyadan gəlirlər). Bu zaman ödənilən faizlər, şəxsi kapitalın və vəsaitlərin investisiyasından əldə edilən gəlirlər çıxılır. MHS- də şəxsi kapitalın və cəlb edilmiş vəsaitlərin investisiyasından gəlirlər bir-birindən fərqləndirilir.

Tədiyə balansında gəlirlər və xidmət anlayışı dəqiq şərh edilir ki, bu da milli hesablar sistemindəki təsnifata tamamilə uyğun gəlir.

«Qalan dünya» hesabında və tədiyə balansında əmək haqqı kateqoriyası üst-üstə düşür, mülkiyyətdən gəlirlər kate-

qoriyası isə «investisiyadan gəlirlər» kateqoriyasına uyğun gəlir. Lakin nəzəri baxımdan maliyyə vasitəçilərinin xidməti ilə üsü-üstə düşür. Cari transfertlər əhatəliliyinə görə üst-üstə düşür, maddələrinin təsnifatına görə üst-üstə düşür.

MHS-də bəzi transfertlər, məsələn subsidiya çıxmaqla istehsala və idxala vergilər ilkin gəlirlər (dövlət idarəetmə orqanlarının) kimi təsnifatlaşdırılır. Qalan cari transfertlər MHS - də (sosial sığorta ödəmələri, sosial müavinətlər, sair cari transfertlər) ilkin gəlirlərin təkrar bölgüsü kimi çıxış edir.

Tədiyə balansında və MHS - də «kapitalla bağlı əməliyyatlar» hesabı kapital transfertlərinin verilməsi və təsnifatlaşdırılmasına görə fərqlənir. Problemlər mahiyyətinə görə eynidir.

Tədiyə balansında və MHS – də maliyyə hesabının əməliyyatları əhatəliliyinə görə üst-üstə düşür, lakin təsnifatlaşdırılmasına görə fərqlənir. Tədiyə balansında maliyyə əməliyyatları funksional əlamətinə, MHS - də isə maliyyə vasitələrinin tipinə görə fərqlənir.

MHS-də maliyyə vasitələrinin təsnifatına uyğun olaraq maliyyə hesabında aşağıdakı əməliyyatlar əks etdirilir:

- monetar qızıl və xüsusi iqtibas (borc) hüququ;
- nəqd pullar və depozitlər;
- səhmdən başqa qiymətli kağızlar;
- borclar;
- səhmr və kapitalda iştirakın digər formaları;
- sığortalamanın texniki ehtiyatları;
- debitorların və kreditorların sair hesabları (ticarət kreditləri və avanslar, sair).

MHS - də iqtisadi əməliyyatlarla bağlı olmayan (aktiv və öhdəliklərin təkrar qiymətləndirilməsi, sair dəyişikliklər üçün hesablar) xarici aktivlərin və öhdəliklərin həcminin dəyişməsinə əks etdirən hesab, habelə beynəlxalq investisiya mövqeyi kimi xarici aktiv və öhdəliklərin müəyyən vaxta vəziyyətini əks etdirən balans da vardır.

MHS – i bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün deyil, həm də onun ayrı-ayrı sahələri, regionları və sektorları üçün də

qurulur. İqtisadiyyatın sektoru dedikdə öz adından aktivlərə sahib olan, öhdəliklər qəbul edən, digər vahidlərlə əməliyyatlar və iqtisadi fəaliyyət həyata keçirən institusional vahidlərin məcmusu başa düşülür. İntitusional vahidlər onların iqtisadi davranışını müəyyən edən ən mühüm (prinsipial) funksiyalar əsasında sektorlarda qruplaşdırılır.

Sektorlar üzrə institusional vahidlərin qruplaşdırılması gəlir və xərclər axınını, maliyyə aktiv və passivlərini tədqiq etməyə imkan verir.

«Maliyyə idarələri» sektoruna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommertiya əsasında sığorta və maliyyə əməliyyatları ilə məşğul olan institusional vahidlər daxildir. Bu sektora daxildir:

- Milli Bank;
- kommertiya bankları;
- sığorta kompaniyaları və pensiya fondları;
- sair maliyyə idarələri.

«Maliyyə idarələri» sektoru əsasən maliyyə vasitəçiliyi ilə məşğul olan rezident-institusional vahidlərdən ibarətdir.

Maliyyə müəssisəsi digər vahiddən pul götürərək öz üzərinə müəyyən öhdəlik qəbul edir və onlardan maliyyə bazarında səmərəli istifadə edir. Onlar kreditorlarla borc alan arasında vasitəçilik edir və bu prosesdə özünü riskə məruz qoyur. Maliyyə vasitəçisi depozitlər qəbul edərək yaxud veksəl, istiqraz vərəqəsi və digər qiymətli kağızlar buraxaraq öz vəsaitlərinin əsas hissəsini səfərbər edirlər. Bundan başqa maliyyə vasitəçiləri əlavə fəaliyyət kimi müxtəlif maliyyə yaxud işgüzar xidmətlər göstərə bilər (valyuta mübadiləsi, müştərilərlə hesablaşma aparılması, investisiya üzrə məsləhət və s.)

Milli Bankın maliyyə sektoruna aid edilməsi öz-özlüyündə mübahisəlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Milli Bankı müəyyən şərtlərlə «dövlət idarələri» sektoruna aid etmək olar. Lakin bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə Milli Bank öz fəaliyyətinə görə kommertiya banklarının davranışına yaxınlaşır.

İstehsal hesabı öz müştərilərinə maliyyə xidməti göstərən maliyyə idarələrinin istehsal fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir.

Kommersiya banklarının ümumi buraxılışı iki hissədən ibarətdir:

- maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış xidmətləri;
- bankın müştərilərə göstərdiyi digər xidmət haqları.

Birinci göstərici alınan və ödənilən faizlər arasındakı fərq kimi, ikinci isə göstərilən xidmətin (məsləhət və s.) bazar dəyərini cəmləməklə müəyyən edilir.

Maliyyə idarələrinin aralıq istehlakı onların gəlir və xərcləri haqqındakı hesabatları əsasında müəyyən edilir.

Əlavə edilmiş dəyər istehsal hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Bu ümumi buraxılışdan aralıq istehlakın dəyərini, xalis əlavə edilmiş dəyər isə ümumi buraxılışdan həm aralıq istehlakı, həm də əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla hesablanır.

Gəlirlərin bölgüsü hesabına gəlirlərin ilkin və təkrar bölgüsü hesabları aiddir.

«Maliyyə idarələri» sektoru üçün ilkin gəlirlər müxtəlif vasitəçi xidmətləri göstərilməsi nəticəsində maliyyə müəssisələrinin əldə etdiyi gəlirlərdir. Bu gəliri hesablamaq üçün maliyyə müəssisələrinin əlavə edilmiş dəyərindən öz işçilərinin əmək haqqına yönəldilən xərcləri, habelə istehsala vergilərin ödənilməsi xərclərini çıxmaq lazımdır. Əgər xərclər əlavə edilmiş dəyəri ötorsə onda ümumi yaxud xalis mənfəətin kəmiyyəti mənfə olur. Bu proses ilkin gəlirlərin yaranması hesabında əks etdirilir.

İlkin gəlirlərin bölgüsü hesabı ödəyiçi deyil, alıcı maliyyə idarələri baxımından qurulur. Bu hesabın resurs hissəsində ümumi mənfəətdən başqa maliyyə idarələrinin şəxsi vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasından gəlirlər də əks olunur. Hansı formada vəsaitlərin investisiyalaşdırılmasından asılı olaraq mülkiyyətdən gəlirlərin növləri müxtəlif olur.

İlkin gəlirlərin bölgüsü hesabı «yerdə qalan dünya» sektorunun hesabları və tədiyə balansı ilə əlaqədərdir.

Digər sektorlardan fərqli olaraq «maliyyə idarələri» sektoru üçün gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı bir o qədər əhəmiyyətli deyildir. Bu hesabın balanslaşdırıcı maddəsi kimi «sərəncamda qalan gəlir» maddəsi çıxış edir. MHS-də son istehlak xərcələri «gəlirlərin istifadəsi» hesabında əks etdirilir. Ona görə ki, maliyyə idarələri son istehlakla məşğul olmur. Bu, ev təsərrüfatlarının, dövlət idarələrinin və ev təsərrüfatlarına xidmət edən kommersiya təşkilatlarının iqtisadi funksiyasıdır. Ondan əvvəlki hesabda verilən sərəncamda qalan gəlir və balanslaşdırıcı maddə olan ümumi (xalis) əmanət göstəricisindən başqa mühüm bir maddə də vardır. Bu maddə «ev təsərrüfatlarının pensiya fonduna ödədiyi aktivlərin xalis dəyərinin dəyişməsinə düzəlişlər» adlanır. Bu göstəricinin yaranması MHS - də xüsusi pensiya fondlarının aktivlərinin ev təsərrüfatlarının kollektiv mülkiyyəti olmasının qəbul edilməsidir. Ona görə də belə pensiya fondlarına ödəmələr və müvafiq pensiya ödəmələri institusional vahidlər arasındakı transfertlərə aid edilmir. Bu ödəmələr müvafiq maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi və satışı kimi qeydiyyatata alınır.

«Kapitala bağlı əməliyyatlar» hesabı maliyyə idarələrinə məxsus olan qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərinin dəyişməsinə əks etdirir. Onun balanslaşdırıcı maddəsi «ümumi yığım» dır.

Ola bilər ki, maliyyə idarələri vəsaitlərinin bir hissəsini qiymətlilərə, torpağa və digər istehsal edilmiş və istehsal edilməmiş aktivlərə yönəlsin. Bundan əsas məqsəd inflyasiya məruz qalmayan yüksək likvidli aktivlərin uzunmüddətli ehtiyatlarını yaratmaqdır. Məhz buna görə də həmin mövqə əmanətə aid edilir.

«Kapitala bağlı əməliyyatlar» hesabının balanslaşdırıcı maddəsi maliyyə hesabı ilə yerdə qalan bütün hesabları əlaqələndirən «xalis kreditləşmə/ xalis borclanma» maddəsidir.

Maliyyə vasitələri ilə əməliyyatlar (rezidnet institusional vahidlərin maliyyə aktivləri əldə etməsi və maliyyə öhdəlikləri qəbul etməsi) öz əksini maliyyə hesabında tapır.

Maliyyə hesabının sxemi aşağıdakı kimidir.

Aktivlərin dəyişməsi	Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələr	Kapitalın xalis dəyərinin və passivlərin dəyişməsi
	Xalis kreditləşmə (+)/ xalis borclanma (-)	
	Monetar qızıl və xüsusi iqtibas (borc) hüququ	
	Nəqd pullar və depozitlər	
	Səhmdən başqa qiymətli kağızlar	
	Səhmlər və kapitalda paylı iştirakın digər növləri	
	Texniki sığorta ehtiyatları	
	Kreditor və debitorların sair hesabları	

Hesabın sağ və sol tərəfi üçün eyni təsnifatdan istifadə olunur. Hesabın «xalis kreditləşmə/xalis borclanma» maddəsi «kapitala bağlı əməliyyatlar» hesabından götürülüb. Aktiv və passivlərin saldosu həm müsbət, həm də mənfi kəmiyyətlə ifadə oluna bilər. O, əks işarə ilə xalis kreditləşmə/xalis borclanmaya bərabər olmalıdır.

MHS - də maliyyə vasitələrinin təsnifatı kreditor və borclunun qarşılıqlı münasibətlərinə və aktivlərin likvidliyinə əsaslanır. Maliyyə tələbləri və öhdəlikləri institusional vahidələr arasındakı müqavilə münasibətlərindən yaranır. Bu vahidərdən biri kreditor (investor), digəri isə borc alandır. Maliyyə tələbi müqavilə şərtlərində nəzərdə tutulan ödəmələri kreditora almaq hüququ verir.

Maliyyə hesabında həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə əməliyyatları əks olunur. Maliyyə əməliyyatları mövcud maliyyə aktivlərinin mülkiyyət hüququnun ötürülməsi yaxud maliyyə aktivlərinin və öhdəliklərinin yaradılması və ləğv edilməsidir.

Monetar qızıla qızıl aiddir və onun əldə edilməsinin bir məqsədi - alıcılıq qabliyyəti ehtiyatının yaradılması – vardır. Bazar qiymətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq baş verən dəyişiklik yenidən qiymətləndirmə hesabında əks etdirilir.

Sənayedə istifadə üçün nəzərdə tutulan və qiymətliliərə aid edilən qızıl qeyri-monetar qızıldır və ona maliyyə aktivi kimi baxılır.

Maliyyə hesabında monetar qızıl formasında maliyyə aktivlərinin dəyişməsi əks olunur.

Xüsusi borc hüququ Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) yaratdığı və bölüşdürdüyü beynəlxalq ehtiyat aktividir.

Səhm və borc öhdəlikləri (təhəddüdləri) qiymətli kağızları bir-biindən fərqləndirilir. MHS - də səhm və borc öhdəliklərinə onların iqtisadi mahiyyətinə görə maliyyə aktivlərinin müxtəlif kateqoriyaları kimi baxılır.

«Səhmdən başqa qiymətli kağızlar» kateqoriyasına borc öhdəlikləri – borc vəsaitini alarkən kreditorun borcluya verdiyi sənədlər daxildir. Onlara müxtəlif növ istiqraz vərəqələri, veksellər, depozit sertifikatları, özəlləşdirmə çekləri və s. aiddir.

Qiymətli kağızlar qısamüddətli və uzunmüddətli qiymətli kağızlara bölünür. Ödəmə müddəti 12 aydan 2 ilə qədər olan qiymətli kağızlar qısamüddətli, ödəmə müddəti bir neçə ildən çox olanlar isə uzunmüddətli qiymətli kağızlardır.

Borclara kreditorların borc alana vəsaitlərin birbaşa verilməsi ilə yaranan maliyyə aktivləri aid edilir (maliyyə lizinqi haqqında müqavilə, istehlak krediti və s.). Borclar da qısamüddətli və uzunmüddətli borclara bölünür.

Texniki sığorta ehtiyatına həyatın sığortalanmasına görə ehtiyatlar və sığortanın digər növləri üzrə gözlənilən ödəmələr daxildir.

«Kreditor və debitorların sair hesabına» ticarət kreditləri, iş görə avans və sair kreditor və debitor borcları daxildir.

İqtisadi əməliyyatlarla bağlı olmayan müxtəlif amillərin (təbii hadisələr, hərbi fəaliyyət və s.), habelə qiymətin dəyişməsinin aktivlərin həcminə təsiri haqqında məlumatları əks etdirmək üçün «aktivlərin sair dəyişməsi» hesabı təşkil edilir. Bu hesaba «aktivlərin həcmindən sair dəyişməsi» və «yenidən qiymətləndirmə» hesabları daxildir.

Testlər:

1. Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirən sənədə nə ad verirlər?

- A) Likvidlik;
- B) Tədiyə balansı;
- C) Mühasibat balansı.

2) Nəticəsi ölkəyə valyuta gətirən əməliyyatlar tədiyə balansının hansı hissəsində əks etdirilir?

- A) Kredit;
- B) Debet;
- C) transfertlər balansında.

3) Nəticəsi ölkənin valyuta xərcləməsinə gətirən əməliyyatlar tədiyə balansının hansı hissəsində əks etdirilir?

- A) Kredit;
- B) Debet;
- C) Xidmətlər balansında.

4) Aşağıdakılardan hansı «cari əməliyyatlar hesabının» tərkibinə daxildir?

- A) Xarici ticarət balansı;
- B) Xidmətlər balansı;
- C) A və B .

5) Verilənlərdən hansı maliyyə hesabında əks etdirilən əməliyyatlara aiddir?

- A) Monetar qızıl və xüsusi iqtibas (borc) hüququ;
- B) Nəqd pullar, depozitlər, borclar, debitorların və kreditorların sair hesabları;
- C) A və B.

6) Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommertiya əsasında sığorta və maliyyə əməliyyatları ilə məşğul olan institusional vahidələr hansı sektora aid edilir?

- A) «Ev təsərrüfatları» sektoruna;
- B) «Maliyyə idarələri» sektoruna;
- C) Sənayeyə.

7) İqtisadi əməliyyatlarla bağlı olmayan müxtəlif amillərin, habelə qiymətin dəyişməsinin aktivlərin həcminə təsiri haqqında məlumatlar hansı hesabda əks etdirilir?

- A) «Aktivlərin sair dəyişməsi» hesabı;
- B) «Qalan dünya» hesabı;
- C) «Xidmət» hesabı.

Ədəbiyyat

1. Статистика финансов, Учебник. / Под. ред. проф. В.Н.Салина, 2000,
2. Рябушкин Б.Т. Основы статистики государственных финансов, 1997,
3. Теслюк И.Е. Статистика финансов, М, 1994.
4. Статистика финансов, Учебник / под. ред. проф. М.Г.Назарова. 1986
5. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы, Учебник, М, ЮНИТИ, 2002
6. Багиров Д.А. Налоговый аудит, Баку, 1999
7. Боди Зви, Мертон Роберт. Финансы /пер с англ. Под ред. Кравческо В.А., М. 2003
8. Дробозина Л.А. Финансы, Учебник, М,ЮНИТИ, 2002
9. Ковалева А.М. Финансы, М, Финансы и статистика, 2002
10. Колпакова Г.М. Финансы. Денежное обращение. Кредит, М, Финансы и статистика,2002
11. Кулагина Г.Д., Башкатов Б.И.и др. Экономическая статистика, М, МНЭПУ, 1999
12. Курс социально - экономической статистики. Учебник /Под ред.проф М.Г. Назарова, М, 2000
13. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х томах. Пер с англ. 11-ое из. Республика, 1993
14. Гусаров В.М. Статистика, Учеб. пособие, М, ЮНИТИ, 2001
15. Мелкумов Я.С. Социально – экономическая статистика, М. ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004
16. Салин В.Н. Статистика финансов, М, 2002
17. Рябушкин Б.О. О некоторых проблемах реформирования российской статистики государственных финансов, журнал «вопросы статистикп», №10, 1996

18. Кулагина Г.Д., Башкатов Б.И.и др. Система национальных счетов и платежный баланс России, Учеб. пос., М, МЭСИ. 1997
19. Aslanov A.M. Maliyyə və bank statistikası. Bak, 2002.
20. Yaqubov S.M. Sadıqov M.M., Əliyev Ə.İ. 1990-2000-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı: inkişaf meyli, strategiyası və problemləri, Bakı, 2001